

תיעודון ביטאון האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה מס. 7

נובמבר 2009

כסלו תש"ע

דבר העורך

האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה
ע"ר 5-066-038-58

הוועד המנהל:

ד"ר משה מוסק, יו"ר
גב' אילנה בודובסקי
ד"ר מרגלית בלרנו
גב' ריקי גרתי
מר נרי אראלי
ד"ר יהודית רייפן-רונו
מר אילן שטיר

מערכת התיעודון:

ד"ר מרגלית בלרנו, עורכת
ד"ר יהודית רייפן-רונו

כתובת המערכת:

המדור לתיעוד בעל פה,
המכון ליהדות זמננו
האוניברסיטה העברית
בירושלים
ירושלים 91905
msbejar@mscc.huji.ac.il

"תיעודון" - בטאון האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה, הופך בהדרגה לבמה מרכזית בינלאומית, לפרסום מאמרים וכתבות על פרויקטים חדשים לתיעוד בעל פה ולהצגת בעיות מקצועיות ושיטות עבודה הכרוכים בשינויים ובשילוב התיעוד בעל פה בתחום המחקר. אנו מקוים שיש בכך כדי לתרום לחילופי מידע בין חוקרים ומתעדים כמו גם לקבלת עידכונים על אוספים ופרויקטים חדשים.

ברוח זו החלטנו לקיים מושב מיוחד בתיעוד בעל פה במסגרת הקונגרס העולמי החמישה עשר למדעי היהדות, שהתקיים בירושלים באוגוסט האחרון (2009). קונגרס זה, המתכנס אחת לארבע שנים, הוא המפגש האקדמי הגדול ביותר בתחום מדעי היהדות. יו"ר המושב, שנערך בחסות האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה, היתה ד"ר באה לבקוביץ (B. Lewkowicz) מה- Association of Jewish Refugees בלונדון, שפרסמה לאחרונה ספר המבוסס על ראיונות עם ניצולי שואה מסלוניקי. בדבריה היא התייחסה לשינויים שחלו בשנים האחרונות בתיעוד אורח חיי הקהילה והפרט, בין אם בראיון, בסרט, בשירה, בלבוש או במוסיקה.

ד"ר מרגלית בלרנו, מהמכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים, סקרה את שלבי התפתחותו של התיעוד בעל פה בישראל ואת השינויים שחלו במשך השנים הן בתחומי ההתעניינות של המתעדים והן בבסיס התיאורטי ובאינטרפרטציה של התיעוד. היא הציגה את אוסף המדור לתיעוד בעל פה שהקטלוג שלו נמצא באתר: <http://icj.huji.ac.il/archives/ohd/asp>

מריליה פרידנסון (M. Freidenson) מהארכיון ההיסטורי היהודי בסאו פאולו (ברזיל) הציגה את מפעל התיעוד בעל פה שהיא עומדת בראשו. הפרוייקט, המתבצע בשיתוף עם האוניברסיטה של סאו פאולו, מעסיק צוות של 15 מתנדבים. מאז 1992 ועד היום רואיינו כ- 400 איש, ביניהם יהודים מרוקנים מאזור האמזונס, יהודים צרפתים שהגיעו לפרה (צפון מזרח ברזיל), יהודים מרוסיה, מבסרביה, מלבנון ומתורכיה, שהתיישבו בריו דה ז'נירו וסאו פאולו. רואיינו גם יהודים ממרכז ומערב אירופה שהגיעו בתקופת השואה ויהודים ממצרים שהגיעו בשנות ה-50. הארכיון הוציא עד כה שני ספרים בפורטוגלית ובהם קטעי עדויות, ואלה איפשרו גיוס כספים לדיגיטציה של התיעוד.

ד"ר הלן טריגנו, (H. Trigano) מנהלת "ארכיון הזיכרון הספרדי" (Archive de la Mémoire Sépharade) בפריס, התמקדה בשני תחומים: בתהליך הפסיכולוגי להבנת הזיכרון ותהליך האבל של יהודים מהמזרח התיכון ומצפון אפריקה שנאלצו להגר בעקבות החוויית הטראומטיות במקום מושבם. ד"ר טריגנו, שהיא פסיכולוגית במקצועה, מפנה למרואיינים שאלות נושאיות ולא מפורטות כדי ליצור אווירה של פתיחות וזרימה בלתי אמצעית בין המרואיין למראיין. ארכיון הזיכרון הספרדי בפריס מתבסס על עבודת מתנדבים והראיונות מצולמים בוידאו. בסיום ההרצאה הוקרן סרט קצר שתיעד את המרואיינים ותרם משמעותית להבנת הגישה והטכניקה.

פרופ' הנרי גרין (H. Green) מאוניברסיטת מיאמי הציג את הפרוייקט The Forgotten Exodus שמטרתו לתעד את אורחות החיים וההיסטוריה של יהודים יוצאי המזרח התיכון וצפון אפריקה שנאלצו להגר. לדבריו, מתוך כ-850,000 יהודים שהתגוררו במדינות ערב עם הקמת המדינה, עד 1980 כ- 90% היגרו לארצות שונות ורובם מתגוררים כיום בישראל וצרפת. הפרוייקט הוא בינלאומי וחלקו יתבצע בישראל. גרין מבקש לשלב חוקרים ומוסדות מארצות שונות. במושב לתיעוד בעל פה בקונגרס נכחו כ- 70 איש מארצות שונות, ישראל, מרוקו, אוסטרליה, ארה"ב, רוסיה, אוקראינה ואנגליה.

ראיונות אוטוביוגרפיים עם יקים בישראל:

פרויקט שהופקד במדור לתיעוד בעל פה
פרופ' אנה בטן, אוניברסיטת זלצבורג

במאמר זה אני מביאה בפניכם מידע על פרוייקט אותו התחלתי לפני 20 שנה ואשר הפקדתי בארכיון המדור לתיעוד בעל פה, במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית לפני 13 שנה. אני ממשיכה בפרוייקט זה שמעורר התעניינות של יחידים ומוסדות בגרמניה - ובעשור האחרון גם בארצות אירופה העוסקות בתיעוד מהגרים על פי דיסציפלינות שונות.

בתחום התמחותי, הבלשנות, מתבצע בעיקר ניתוח השיח (discourse analysis).

מחקרים רבים עוסקים כיום בראיונות עם נרטיב אוטוביוגרפי, המקרב אותנו לתיעוד בעל פה. המאמר שלהלן יעסוק בנושאים הבאים:

תחילתו של פרוייקט הנמשך עד היום.

סוגי החומרים שניתן למצוא בארכיון, והטקסטים של ראיונות שפורסמו.

תוכן הראיונות בצורך דוגמאות של טקסטים המתורגמים לעברית.

1. הקונספט המקורי והשינויים שהוכנסו בו

הדחף האישי לעסוק בראיונות ביוגרפיים איננו בהכרח רלבנטי בהקשר המדעי, אולם אני נשאלת על כך לעתים תכופות. נולדתי בגרמניה ב-1943, ומאז לימודי בבית הספר השתוקקתי להגיע יום אחד לישראל ולפגוש מהגרים וניצולים מהתקופה הנאצית. בדיון עם עמיתה מאוניברסיטת בולוניה על ההבדל בין השפה הכתובה והמדוברת של הגרמנית העכשווית, ציינתי עד כמה אני מעריצה את השפה הגבוהה (תרבותית) של המהגרים הוותיקים שמדי פעם הזדמן לי לשמוע בשידורי טלוויזיה, בעיקר אלה שגרים בישראל. עמיתתי, ד"ר כריסטיין הקר (Kristine Hecker), ציינה שהיא שוהה תכופות בישראל, שם היא מבקרת את קרובי משפחת אמה היהודיה שניצלו עם האם ואחיה, לאחר שהסתתרו בכפר קטן בגרמניה. הקר אכן אישרה את תצפיותי מניסיונה בתיעוד בישראל, והדגישה שהשפה התרבותית הזאת המכוונת לשפה נורמטיבית (norm-oriented language), איננה אופיינית רק לאקדמאים אלא גם לאנשים ממעמדות חברתיים שונים המאפיינים את העלייה החמישית.

ד"ר הקר האיצה בי להתחיל בפרוייקט לתיעוד השפה הגבוהה שדברו בה יהודי גרמניה בתקופה שקדמה לעידן הנאצי, ואשר אין מקום שבו היא נשמרה ללא שינויים כמו בקרב היקים, אפילו למעלה מחמישים שנה לאחר עלייתם לישראל.

כשלב ראשון בהכנות לפרוייקט האזנתי לראיונות שעמית גרמני, פרופ' קלאוס מילר-סלגט (Klaus Müller-Salget), הקליט בישראל עם חברי אגודת הסופרים שעדיין כותבים בגרמנית, על מנת לוודא שההנחות שלי אינן מופרכות. יצרתי קשרים עם יהודים שהיגרו בחזרה לגרמניה שאתם דיברתי על ניסיונותיהם בישראל. ניהלתי שיחות עם ארנסט לואי (E. Loewy) שהיה באותה תקופה יו"ר "האגודה לחקר הגולה" (Gesellschaft für Exilforschung)¹. קרן גרמנית למחקר (DFG) תמכה בפרוייקט ובסתיו 1989 ד"ר הקר נסעה לישראל למצוא אנשים שיהיו מוכנים להתראיין. היא יצרה קשרים עם ארגונים שונים של יקים והכניסה מודעות בשני העיתונים הישראליים האחרונים בשפה הגרמנית, היומון Israel Nachrichten והדו-ירחון Mitteilungsblatt של ארגון עולי מרכז אירופה, שחבריו סייעו לי מאד. עוד לפני שקבלנו תשובות, ד"ר הקר החלה לערוך ראיונות "פיילוט" בכמה בתי אבות של ארגון עולי מרכז אירופה והכינה שאלון שכלל מידע רב שהיה עתיד לעזור לנו לנהל את הראיונות.²

בשעה שד"ר הקר החלה לגייס מרואיינים בישראל אני לימדתי כפרופסור אורח באוניברסיטת לוס אנג'לס, ושם קבלתי כבר את ראשוני המכתבים מהמרואיינים בעתיד. אחד מהם החל בהצהרה שאני מתמקדת

בקבוצה הלא-נכונה של מרואיינים ועם שיטות לא-נכונות. מה אפשר להשיג מראיונות ספונטניים ומה לאנשים "רגילים" יש לומר? מוטב להתרכז באינטלקטואלים המפורסמים שבין העולים היהודים מגרמניה ולעזור לשמר את המורשת הכתובה שלהם בארץ ישראל. למרות ששולח המכתב, אלי רוטשילד, הפך אחר כך לידיד טוב והעניק לי כמה ראיונות, לא הצלחתי לשכנע אותו בחשיבות של התיעוד בעל פה. אולם הוא גם נתן לי בעקיפין עצה טובה, כאשר ביקש ממני לאתר את בן דודו, שנשלח על ידי הקיבוץ בסוף שנות השלושים ללוס אנג'לס ללמוד פרדסנות אך לא חזר, והפך במשך הזמן לפסיכואנליטיקן. הצלחתי למצוא אותו וניהלנו כמה שיחות מעניינות. מכיוון שלא ידעתי על אילו נושאים המרואיינים שלי יסכימו לדבר ומה עלי לשאול אותם, הוא הציע לי, בשלב ראשון, ליצור אוירה נינוחה ולתת למרואיינים לדבר בלי לשאול יותר מדי שאלות. מכיוון שבמילא לא הייתי מעונינת באינפורמציה ספציפית אלא בשפתם הספונטנית היה בעצה זו משום יתרון רב לשיחות.

עם תחילת הפרוייקט ביוני 1990, שיניתי את הקונצפציה במהירות רבה, כאשר נוכחתי לדעת שהתקבלתי בידידות רבה ושהאנשים היו פתוחים ומעוניינים לדבר על הכל. למרות שרבים מן המרואיינים ציפו להשתתף רק במחקר בלשני, ורצו לדעת אם הגרמנית שלהם טובה או גרועה, הם רצו מאד לספר את סיפור חייהם.

הקונצפציה המקורית שלי התמקדה בשאלה - כיצד ניתן היה לשמר את השפה הגרמנית הגבוהה גם 50 שנה ויותר לאחר שעזבו את גרמניה, רובם בנסיבות דרמטיות וטראומטיות. קונצפציה זו כבר דרשה בדיקה של גורמים רבים: ראשית, החיים בגרמניה שגרמו לעלייה: אורח החיים בבית ההורים (ציונים, דתיים, מתבוללים), החינוך (בתי ספר, תנועות נוער, חברים), ניסיון מקצועי (אם היה) באילו לשונות השתמשו, גרמנית, אידיש, ומקומה של השפה העברית.

קבוצת השאלות הבאה התרכזה באירועים שגרמו לעלייה ומדוע ארץ ישראל הייתה היעד. עד כמה הם היו מוכנים לעלייה, מה היו הרשמים הראשונים עם בואם לארץ? כיצד הסתדרו עם השפה העברית, היכן התיישבו, מה היה ניסיונם המקצועי עם בואם ובתקופה מאוחרת יותר? מי היו ידידיהם החדשים, שותפיהם בעסקים ובחיייהם הפרטיים? באיזו שפה הם חינו את ילדיהם.

רוב השאלות הללו היו מכוונות לזהות התרבותית ולשינויים שחלו בה, כולל עמדות כלפי גרמניה ואוסטריה, וכן הזדהות בעבר ובהווה עם מדינת ישראל, התפתחותה החברתית והפוליטית, ההשתלבות התרבותית והיחסים עם הדורות שנולדו בארץ.

רשימת השאלות כללה נושאים רבים. מכיוון שכל אחד היה חופשי לבחור בנושאים שהוא העדיף לדבר עליהם, כל ההיבטים הביוגרפיים הקשורים בעלייה החמישית עלו – אם כי לא כולם באותו ראיון ולא תמיד באותה מידה. הבחירה העצמית של נושאים – גורם מעניין בכל ראיון אוטוביוגרפי – הייתה במקרה זה מודרכת על ידי היבטים שהיו קשורים למוצא הגרמני, להיסטוריה היהודית-גרמנית, לתקופה הנאצית, לשואה, לבניין חיים חדשים, למדינה היהודית, ולהשתקפויות של השבר התרבותי של ההגירה ולהשפעתו על השפה והזהות.

כן דובר על תקופות אחרות של החיים החדשים, דוגמת ההשתתפות במלחמת העצמאות או מאורעות מאוחרים יותר בהיסטוריה של מדינת ישראל. מעניין לציין שהשינויים בחיים הפרטיים לאחר שהושגה נורמליזציה מסוימת, לא עוררו את אותו העניין בדומה לנושאים המרכזיים. לעיתים קרובות אדם שדיבר בפרוטרוט על סכנות ההגירה ועל קשיי יצירת קיום חדש ומציאת עבודה בשנים הראשונות הוסיף בקצרה: "ואז במשך 40 שנה הייתי פקיד במשרד, נשוי, נולדו לי שלושה ילדים וכעת יש לי כבר 10 נכדים".

הציפייה שלי מהתכנים נוצרה על ידי הניסיון להסביר את התופעה של שימור השפה וניסיתי לבנות קווים ביוגרפיים מסוימים. לאחר שהמרואיינים מסרו נתונים בעלי חשיבות היסטורית רבה, בד בבד עם סיפורים אישיים בעלי עניין אנושי עמוק, החלטתי להציג את הראיונות לא רק בפרסומים בלשניים ותיעודיים (כפי שהתחייבתי לפני תחילת הפרוייקט)³ אלא גם להכין פרסום נוסף לקהל רחב יותר. לפיכך בראיונות המאוחרים יותר שאלנו יותר שאלות על נושאים מסוימים שבהם עסקנו רק בקצרה בהתחלה, מכיוון שעתה מטרתנו הייתה להביא ביוגרפיה שלמה של העלייה החמישית.

2. פרטים על סידור הראיונות, כולל שני פרויקטים חדשים

עם תחילת הפרוייקט, קיווייתי להשיג לפחות 30 ראיונות. לאחר הפרסום קיבלנו כ- 200 הצעות. האוניברסיטה הקתולית של אייכשטט (Eichstätt) בבווריה בה עבדתי, עודדה אותי לנהל את כל הראיונות האפשריים, תוך הבטחת תמיכה מיוחדת. עד יוני 1990 ד"ר הקר ואני ניהלנו כ- 80 ראיונות, גם באיזורים מרוחקים כשדה ורבורג והקיבוצים דליה והזורע. אלא שהמכונת ששכרתי התקלקלה ונגנבה בטבריה וכל 50 הראיונות שכבר הקלטתי במאי וביוני 1990 היו צריכים להיות מוקלטים מחדש. למזלי קיבלתי לשם כך עזרה משתי נשים מבוגרות, אווה אילון ונירה כהן, שראיינתי קודם לכן, ואשר ביקרו אצל 12 מן המרואיינים הקודמים וניהלו את הראיונות כפי שהן זכרו, אם כי בצורה קפדנית ותוך יחס פחות מכובד כלפי חבריהם. למטרות ניתוח השיח מעניין להשוות את הסגנונות השונים של האינטראקציה.

15 ראיונות נוספים (ושני ראיונות משלימים) נוהלו על ידי עמיתתי, הבלשנית ד"ר מרים דינור מירושלים. מרים כתבה את עבודת הדוקטורט שלה על עברית כשפת יומיום בהדרכת פרופ' רבין מן האוניברסיטה העברית והייתה מרצה בחוג לתרגום באוניברסיטת בר-אילן. היא עצמה נולדה למשפחה דוברת גרמנית מצ'כיה, שהייתה ציונית ועלתה ב-1923, אולם היא שמעה את הוריה מדברים גרמנית בביתם בתל אביב, כפי שקרה לרוב ילדי היקים עשר או עשרים שנה מאוחר יותר. מרים דיברה גרמנית שוטפת, ועבדה כמתרגמת מגרמנית לעברית. לאחר ששדדו

ממני את הראיונות, היא הציעה להשתתף בפרוייקט: בעיקר מתוך כוונה להרחיב את אופק הראיונות עם חברים שלה, שכולם מילאו איזשהו תפקיד בחיים הרשמיים והאינטלקטואליים של הארץ, כגון פרופ' יהושע אריאלי ופרופ' לני יחיל, המשורר יהודה עמיחי, העיתונאית והמתרגמת עדה ברודסקי, עמנואל שטראוס, מנהל בית התפוצות בתל אביב – אהרון דורון ואחרים. היא ציפתה שתוצאות הראיונות עם חבריה, שאתם מעולם לא דיברה גרמנית אלא רק עברית, יהיו שונים מאלה של הגברות הזקנות בבתי האבות שמעולם לא למדו לשלוט בשפה העברית, ואשר גילו רגשות נוסטלגיים כלפי השפה והתרבות הגרמנית. להפתעתה, כאשר השיחה התנהלה בשפה הגרמנית, היה לחבריה הרבה מהמשתתף עם היקים שרואיינו קודם לכן.

בסך הכל ראיינו מ-1989 עד 1994 כ-170 איש – בגרמנית שוטפת ובדרך כלל נכונה, ורובם סיפרו את סיפור חייהם בכשרון וחיוניות. רק לעתים רחוקות מרואיינים לא זכרו מילה ועברו לרגע לעברית (עם מרים דינור ואווה אילון כמראיינות) או לאנגלית (עם כריסטין הקר ואתי כמראיינות).

ב-1993 וב-1994 שולבה ד"ר דינור באופן רשמי במחקר, וכשעברתי לאוניברסיטת זלצבורג קבלתי תמיכה גם משם. פרסמנו שניים משלושת הספרים על הפרוייקט ביחד. בעיקר חיברנו 700 קטעים שנבחרו בקפידה מתוך הראיונות בספר "אנו האחרונים" (Wir sind die Letzten).⁴ עבדנו ביחד בגרמניה, באוסטריה ובישראל, והתגוררנו זו בביתה של זו. החוויה של התקבלות מידית במשפחתה של מרים, ועבודתה ביחד עם הסטודנטים והאסיסטנטים שלי - כולם ביקרו בישראל במשך השנים – הייתה גורם חשוב שהניע אותי להרחיב את הפרוייקט שוב ושוב. גורם שני - הידידות החמה שרבים מן המרואיינים-שותפים העניקו לי, במכתבים, שיחות טלפון וביקורים.

בדצמבר 2008, בוועידה של החוג לגרמנית באוניברסיטה העברית, היה לי העונג לארח ארבעה מהמרואיינים בשולחן עגול של יקים מדור ראשון ושני. ההורים היו בני 90 וילדיהם בין 50 ל-60, כולם דברו בגרמנית על חוויותיהם ועל זהותם התרבותית במשך 60 השנים האחרונות. אחרים בשולחן העגול היו מרואיינים משני פרויקטים מאוחרים יותר. ב-1998 הגעתי עם קבוצה של 30 סטודנטים ו-10 עמיתים מאוניברסיטת זלצבורג לישראל. בילינו יום אחד בקמפוס האוניברסיטה העברית בהר הצופים, והתקבלנו במדור לתייעוד בעל פה על ידי פרופ' דב לוי וריקי גרתי. כל המשתתפים היו אמורים לנהל את הראיונות שלהם עם אוסטרלים לשעבר החיים בירושלים, ופרופ' דב לוי הרצה על חשיבות התייעוד בעל פה ונתן לקבוצה עצות מועילות לניסיונם הראשון בתחום. התוצאה הייתה 22 ראיונות, שכל אחד נערך על ידי שני מראיינים.

המרוויינים המבוגרים התייחסו למראיינים כסבתות או סבים, ודיברו אליהם בטון דידיקטי – בשונה מהראיונות הקודמים. ראיונות אלה לא הופקדו בארכיון בירושלים.

הפרוייקט השלישי, שהחל ב-1999, עם ילדי המרוויינים נשמר עדיין ברשותי. בינתיים הקלטתי 62 ראיונות, את כולם ניהלתי בעצמי בשפה הגרמנית, אם כי לעיתים עברנו לאנגלית, וכ-12 נעשו באנגלית עם מעברים אחדים לגרמנית.

הראיונות האלה מתמקדים בשאלה – איך המרוויינים הרגישו כבנים של יקים בילדותם, ואיך הם מרגישים כיום כמבוגרים המופקדים על שמירת המסורת המשפחתית ועל המורשת של יהודי גרמניה בישראל. איך הם מתייחסים לזכויות של דור ההורים כבוני המדינה – למרות שרבים מהם סבלו בילדותם ממזרחיותיהם של ההורים ולא גילו עניין בשעתו במסורת היקית.⁵

הפרוייקטים המאוחרים יותר – האוסטרים בירושלים והדור השני של יקים בישראל – נמצאים כרגע בתהליך של דיגיטציה. בקרוב יועלה תיעוד מפורט לאתר האינטרנט של הארכיון הגרמני שכבר טיפל בפרוייקט הראשון. מדובר בארכיון השפה הגרמנית (Deutsches Spracharchiv), במכון לשפה הגרמנית (Institut für Deutsche Sprache/IDS) במנהיים, שהוא מכון חשוב ומוביל לבלשנות גרמנית. לאחר שעבודה זו תושלם ניתן יהיה להעביר את הנתונים לארכיון המדור לתיעוד בעל פה בירושלים (2010).

3. הערות טכניות על החומר באתר האינטרנט

ב-1996 מרים דינור ואנוכי עשינו מעין הסכם חד צדדי עם פרופ' דב לוי, שהיה מעוניין מאד בחומר של הפרוייקט הראשון. באותה תקופה הארכיון במנהיים החל בדיגיטציה של כל החומר שהיה להם בקלטות ובמקביל בהכנה של מצגת באינטרנט. לוי ביקש העתקים של כמאה ראיונות, מכיוון שחשב שמספר זה מייצג. הוא העדיף לקבל העתקים של קלטות, ולא של הגרסא הדיגיטלית ב-CD, מכיוון שהארכיון שלו לא התנסה עדיין בטכניקות החדשות. בעיה נוספת הייתה השפה של האינפורמציה המשלימה. כשלוין דיבר אתנו בביקורנו בשנת 1998, הוא התלונן שכל התיאורים של התוכן הם בגרמנית, שפה שאיננה מובנת לרוב המשתמשים בארכיון. התרשמנו מפרופ' לוי ומאוסף המדור לתיעוד בעל פה. נשיא אוניברסיטת זלצבורג הסכים לממן את שהותו בישראל של אחד הסטודנטים שבמשך שבועיים תרגם את תוכן העניינים של 100 הראיונות שכבר היו בארכיון המדור לתיעוד בעל פה.

שנים אחדים לאחר מכן, הרמן זבל (Zabel), פרופסור גרמני לבלשנות, היה מעוניין להמשיך את עבודתינו עם סרטי וידאו. הוא העניק לחוג לגרמנית בהר הצופים ספרים, את סרטי הוידאו שלו והעתקים מהראיונות שלי שעברו דיגיטציה. מכיוון שלחוג לגרמנית לא היה מקום מתאים למתנה זו, הם העבירו את התקליטורים – כמעט 300 מתוך כ-145 ראיונות – למדור לתיעוד בעל פה, בלי לדעת שכבר היו בידם 100 ראיונות על גבי קלטות. כתוצאה, נמצאו ברשות הארכיון של המכון ליהדות זמננו כל הראיונות – בקלטות וב-CD.

זמן מה לאחר מכן הארכיון בירושלים החל בדיגיטציה ובהעברת הקטלוג לאינטרנט, והשתמש בתרגום שהכין הסטודנט מאוניברסיטת זלצבורג למאה הראיונות עבור התקצירים. [כאן מופיע קטע העוסק בפרטים טכניים שהושמט על ידי המתרגמת].⁶

4. מידע נוסף על המרוויינים ותוכן הראיונות

המרוויינים הגיעו מכל חלקי גרמניה, אוסטריה ואזורים אחרים במרכז אירופה שבהם דיברו גרמנית. ישנו ייצוג בולט לערים הגדולות – ברלין (עם למעלה מ-40 ראיונות), פרנקפורט, ברסלאו ווינה.

רואינו קצת יותר גברים מנשים. רוב המרואיינים היגרו בין 1933 ל-1939, בהיותם בני שש עד 40, ובני 60 עד 100 בשעה שרואינו. הם באו מכל המיגזרים החברתיים, אחוז גבוה של אקדמאים – או ליתר דיוק (מכיוון שרוב האליטה האקדמית שהגיעה עם העלייה החמישית כבר נפטרה כשהראיונות נערכו), יותר סטודנטים ותלמידים שנאלצו להפסיק את החינוך שלהם בפתאומיות, כך שהשכלתם לא הושלמה. לעיתים קרובות הם לא יכלו לחזור לקריירה האקדמית, אך היו מקרים של השלמת תואר אקדמי לאחר פרישה לגמלאות.

המרואיינים היו דתיים ואתאיסטים, השתייכו לשמאל או לימין הפוליטי, קיבוצניקים, מושבניקים, פרופסורים, פקידים, עקרות בית, סופרים, קצינים, מורים, בנאים, נהגים ומקצועות שונים. הם התיישבו בכל חלקי ישראל, אך עם נוכחות גבוהה בתל אביב, חיפה וירושלים.

מרים דינור במאמרה – "שמירת השפה (הגרמנית) והתפתחותה בקרב דוברי גרמנית שהיגרו לפלשתינה בשנות השלושים" הביאה נתונים סטטיסטיים רבים עם הצלבות של גורמים סוציולוגיים, כגון מקום המגורים/המקצוע/הגיל בזמן ההגירה, השפה/ות עם בני הזוג וכד' בהשוואה לגורמים של כישורים לשוניים, העדפות תרבותיות ועוד. ההיסטוריונים יכולים למצוא עניין מיוחד בנושאים הבאים:

- תיאורים של הבתים היהודיים ואורח החיים במרכז אירופה בראשית שנות ה-30 של המאה ה-20.
- התנסויות אנטישמיות באזורים השונים ובסביבה החברתית לפני היטלר ואחרי 1933.
- דרכי ההגירה השונות לארץ ישראל: מהכנה שיטתית ועד לבריחה בנסיבות דרמטיות.
- הדרכים השונות וצורות התחבורה לארץ ישראל – כולל דרכים עוקפות ותחנות ביניים בארץ שלישית.
- ההגעה וההתרשמויות הראשונות מארץ ישראל, המאמצים והקשיים לבנות חיים חדשים.
- לשאלות שהתייחסו לגורל שאר בני המשפחה - התשובות במקרים מעטים היו מפורטות מאד – אך לרוב האנשים העדיפו להתייחס בקצרה – כדי שיהיו מסוגלים להמשיך בשיחה לאחר מכן.

בלשנים כמוני מעונינים במיוחד בדרך שבה המידע הזה מוצג: בצורה הומוריסטית או כסיפור דרמטי, כדיווח ניטרלי, או בטיעונים חריפים, בצורה ציורית, בתיאור עם דוגמאות – כמונולוג או כדיאלוג, וכיו"ב. בספרים שפרסמנו, שכללו קטעים מתוך כלל הראיונות שנבחרו בקפידה, מרים דינור ואנוכי היינו מעונינות להראות את הקשת הרחבה של חיים יהודיים שונים, חוויות, השקפות עולם ותגובות למה שקרה. היה לנו גם חשוב לבחור קטעים שהראו את הרגשות שמאחורי הדיווח על העובדות. דבר זה תלוי בדקות הניסוח הנותן לטקסטים מגע אישי. השפעות "סגנוניות" אלה מוערכות גם על ידי הקוראים היכולים להעריך את הטון המינורי של הטקסטים הגרמניים, למרות הקושי בתרגומם.

מכיוון שהספר "אנו האחרונים" עורר הדים רבים והתפרסמו עד כה ארבע מהדורות בין 1995 ל-2004 (הספר זיכה אותנו בפרס חשוב בגרמניה), התבקשנו להכין תרגום לעברית. אולם באמצע העבודה על התרגום מרים דינור נפטרה ב-2001. התרגום מעולם לא הושלם. רק לאחרונה עודדו אותי לחזור לתוכנית זו, ואני מקווה שהמהדורה העברית תראה אור בעתיד.

להלן אני מביאה כמה קטעים מן התרגום הראשון (לא גמור ולא ערוך - שנעשה על ידי רעיה הרניק ב-2001) כדי לתת מושג על אופי הטקסטים.

הדוגמא הראשונה - הראיון עם **אברהם פונק** מירושלים, אותו אני נוהגת להציג למטרות בלשניות, מכיוון שהגרמנית שלו כוללת רק משפט אחד ארוך מאד עם משפטים משועבדים מורכבים מאד שבדרך כלל ניתן למצוא רק בטקסט כתוב – אך הוא הופיע בצורה ספונטנית בשיחה בלתי פורמלית. התימלול הבלשני מאפשר לקורא המנוסה לעקוב אחר המבנים של הדיבור המקורי, תוך סימון העליות והירידות של הקול, אורך ההפסקות וההיסוסים – אך ללא סימני פיסוק היכולים לשמש כאינטרפרטציה תחבירית.

בספר הכתוב לקורא הרגיל "אנו האחרונים", הטקסט בנוי בעזרת סימני פיסוק. כאן חילקתי את המשפט הארוך, שעורר את הערצתי, למשפטים רבים, כדי להקל על הקורא, למרות שהטקסט המדובר מובן בגלל האינטונציה שלו. דוגמא זו חביבה עלי מכיוון שהדובר מתאר במשפט אחד את כל חיי אביו לאחר ההגירה על היבטיה הטרגיים:

אבי כבר היה בן חמישים וזה כמובן הקשה על העניינים. נוסף לכך, בשביל לקבל את אלף הלירות שהיו נחוצות בכדי לקבל סרטיפיקט של קפיטליסט, היה עליו ללוות חלק מהכסף מקרובים שחיו בחוץ-לארץ. היה עליו להחזיר את הכסף מכאן ולכן לא הצליח להתקבל לאחת ההתיישבויות של יהודי גרמניה כמו רמות השבים, כפר שמריהו, שבי ציון ומקומות אחרים, בהם היה מתאקלם הרבה יותר טוב מבחינה חברתית, וכנראה גם מבחינה כלכלית. נוצר קשר משפחתי עם בן משפחה רחוק שהיו לו פרדסים על יד הכינרת במגדל שעל יד טבריה והוא יעץ לו להגיע למקום שכוח אל זה. [...] האנשים שם היו זרים בשבילו. היינו שתיים או שלוש משפחות מגרמניה. הוא לא היה יכול לדבר עם איש. עברית כמעט ולא למד, ומזג האוויר, 200 מטר מתחת לפני הים, עבודת האדמה הקשה והמפרכת, בנגות, גידול עופות, רפת, הכל בחום של 40 מעלות בשמש הקיץ החמה, כל זה הזיק לו מאד גופנית. ומבחינה נפשית ההסתגלות בשנים האלה, המאורעות עד שנת 1939, ואחר כך בשנות המלחמה, כאשר עדיין לא ידעו את גורל המשפחה, אבל היה ניתוק מוחלט, גם לא היה קל. כך שמבחינה כלכלית הוא נהרס לגמרי, כמעט היה רעב ללחם. עד שבשנת 1946, כאשר אני כבר הייתי – בתל אביב, מכר את הבית, והפסיק לעסוק בחקלאות, בין השאר כי היה כבר בן 60.

הספר "אנו האחרונים" מתחיל בתיאורי ילדות, בעולם דמיוני שלא נפגע בתקופת ויימר שבין שתי מלחמות העולם, עד אשר הגיעו העננים הראשונים. הטקסט שלהלן הוא של עורך הדין **אברהם פרידלנדר** שנולד בקאטבוס (Cottbus) גרמניה ב-1916:

א.פ.: היו אלה ימי נעורים יפים! היו אלה ימי אמנציפאציה בערי גרמניה הקטנות והבינוניות. רווחה יחסית. תרבות, הרבה אפשרויות, הייתי אומר, אפשרויות שלא היו פתוחות בפני כל התלמידים בבית ספרי. נסיעות בקיץ ובחורף עם ההורים, בית תרבותי, קונצרטים, הצגות תאטרון קטנות בבית ביום קבוע פעם בשבוע.

א.ב.: אביך, אם מותר לי להפסיק אותך לרגע –

א.פ.: הוא נולד בקאטבוס.

א.ב.: כן, אבל הוא היה סוחר?

א.פ.: הוא היה סוחר, ידוע בשל חריצותו והגינותו. כמו כן היה בחבר המושבעים של קאטבוס. במקצועו היה סוחר בתבואה. בקנה מידה גדול. אמא שלי הייתה הדמות הדומיננטית במשפחה. היא הייתה המרכז הרוחני והתרבותי.

הטקסט של **בטי חומה קולט**, שנולדה בשטטין ב-1908, מדבר על הניסיונות המוקדמים של אנטישמיות המרואיינת למדה אמנות ואחר כך עבודה סוציאלית בגרמניה והגיעה לקבוץ אילת השחר ב-1935:

פעם, כשהייתי ילדה קטנה, הלכתי ברחוב, ופרחחים רדפו אחרי. אני לא זוכרת אם צעקו, "יהודיה" או "חזירה יהודיה" משהו מלוכלך כזה. בצד השני של הרחוב הלך אדון, שידעתי שהוא יהודי, הוא גר ממולנו, הגיע מפולין לפני שלוש או ארבע שנים, ולא חיבבתי אותו ביותר. חשבתי, אם אחצה את הרחוב ואלך אתו יפסיקו לרדוף אחרי. נדמה היה לי שיש להם אבנים. פחדתי. פשוט פחדתי. עברתי לצד השני של הרחוב, אחזתי בידו של האדון הזה ואמרתי: "בבקשה, תן לי יד ולך איתי עד הפינה. הילדים האלה קוראים לי "יהודיה" ואם יראו שאני הולכת בלווית אדון מבוגר, אולי יעזבו אותי". לעולם לא אשכח את המבט בעיני אותו אדם. כמו חיה נרדפת! פחד עירום! האיש נהיה אדום. הזיעה ניגרה מפניו: "גם כאן". ז.א. האדם הזה כבר היה במצב דומה. למרות שהייתי ילדה קטנה, לא יותר מבת שבע או שמונה, היה לי ברור מה קורה. [...] בצהרים סיפרתי את זה לאבי. אני עדיין רואה אותו אומר: "אוי ווי!" זו הייתה בערך התגובה שלו, כן? הוא לא הסביר לי שום דבר. הבנתי לבד.

שתי הציטטות האחרונות לקוחות מהפרק "בעיית הזהות/תרבות גרמנית, יהודית וישראלית". מרים דיור ראינה את **יהושע אריאלי** (נולד בקרלסבד ב-1916) שהיה ידד משפחתה ונתן לה ראיון ארוך ומעניין על היחס המיוחד של יהודי בוהמיה לתרבות ולשפה הגרמנית:

כאשר הגעתי ארצה דברתי עברית, וגם הבנתי עברית ספרותית. אבל הבאתי איתי מעט מאד תרבות יהודית או עברית. הבעיה הייתה ועודנה, שמעולם לא הצבתי לעצמי כמטרה ממש להיכנס לתרבות העברית. בעצם לא מצאתי בספרות או במחשבה העברית משהו שישתווה לתרבות הגרמנית

אירופאית, או מאוחר יותר לאנגלית. [...] אני שולט בשפת החברה, בשפת היומיום, אני מלמד בעברית, וזה הספיק לי. מה שהפנמתי זה את רוח החלוציות ותרבותה, אפשר לקרוא לכך הרוח של הקולקטיב החי כאן. הדברים האינסטינקטיביים, צורת החיים כפי שהתפתחה כאן ושבה לקחתי חלק. זה הקשר הטוטאלי עם החיים והנוף כאן, אבל זה פחות מכדי שאפשר יהיה לקרוא לכך תרבות עברית. מתי אנחנו יכולים לקבוע שלמישהו יש תרבות? היא משהו שצריך לזרום בעורקים שלך. ואני חושב שמה שזורם בעורקי, וזו התרבות שלי, אלה ערכים הומניים חילוניים. [...] למי שיש שפה מובנת, יש תרבות. יש את זה לדתיים ואני תמיד מקנא בהם על כך. דרך הדיבור וההתבטאות שנובעת ממסורת וחכמה של דורות, ושנובעת מהמשנה התלמוד וכו'. להיות בעל כל הרבדים האלה, שכבות על שכבות של שפה. זו תרבות. להיות תרבותי פירושו של דבר שיש לך מפתח לתיבת אוצרות, שממנה אתה יכול להוציא את מה שנוחץ לך. לי אין תיבת אוצרות כזו. בשביל לקבל את המפתח שיכול לפתוח את התיבה צריך דרך ארץ, ז.א. כבוד ואהבה למסורת האבות.

תוכן עם זהות תרבותית מופיע גם בדבריו של **יהודה עמיחי** (נולד בוירצבורג ב-1924) המדגיש גם הוא את חשיבות החינוך הדתי לתרבות הלשונית העברית:

מ.ד.: היית המשורר העברי הראשון שהשתמש בשפה היום יומית. האם בכוונה התעלמת מהשפה השירית של הדורות הקודמים?

י.ע.: כן. היא לא דיברה אלי. אבל לא נלחמתי בה – פשוט כתבתי אחרת. [...] מצד אחד אני מכיר טוב מאד את שפת הרחוב הישראלי שגדלתי בו. מצד שני, יתכן שבגלל שאני בא מבית אורתודוקסי, השפה של הדת והמסורת העברית היא שפתי הטבעית.

מ.ד.: מה נשאר לך מהתרבות הגרמנית?

י.ע.: בוודאי שהרבה מאד. קראתי הרבה מאד. מגיל 15 ועד היום אני קורא גרמנית. [...]

מ.ד.: אפשר אולי לומר, אני מנסחת זאת בצורה קצת סכמטית, שאתה נקודת מפגש בין שתי תרבויות?

י.ע.: הייתי מנסח זאת באופן כללי, משום שאחר כך הגיעו עוד השפעות מהאנגלית, כמו אליוט ואחרים: נקודת מפגש ממה שאנחנו בישראל. נקודת מפגש בין היהדות המסורתית והמזרח. והשפעת הנוף – במקרה הטוב אנחנו הרי הרמוניה בין מה שקוראים התרבות היהודית-נוצרית של המערב, ותרבות מזרחית-ים תיכונית.

הערות

1. לואי עצמו פרסם אסופה של מאמרים ב-1995, שהראשון שבהם נכתב ב-1943, שבה לא רק תאר את מצב יהודי גרמניה בעשורים הראשונים לאחר הגירתם, אך גם את הקשיים של הדור שלו – הצעירים שהגיעו עם עליית הנוער – שלא היו מושרשים בתרבות הגרמנית כמו העולים המבוגרים, אולם גם הם לא הצליחו לאמץ את העברית במידת הצורך אלא אם כי למדו בבית ספר בישראל. Ernest Loewy: *Zwischen den Stühlen: Essays aus 50 Jahren*, Hamburg 1995.
 2. המחברת העמידה לרשותנו דוגמאות של שאלון שנשלח לפרופ' יהושע אריאלי וחומר נוסף בגרמנית. נשמח להעמיד את החומר לרשות המתעניינים.
 3. ר' שני ספריה של אנה בטן:
- Anne Betten (Hg.): *Sprachbewahrung nach der Emigration – Das Deutsch der 20er Jahre in Israel. Part I. Transkripte und Tondokumente*, Tübingen: Niemeyer 1995 (mit CD) (Phonai 42); Anne Betten / Miryam Du-nour (Hg.): *Sprachbewahrung nach der Emigration – Das Deutsch der 20er Jahre in Israel. Part II. Analysen und Dokumente*, Tübingen: Niemeyer 2000 (mit CD) (Phonai 45).
4. Anne Betten / Miryam Du-nour (Hg.): *“Wir sind die Letzten. Fragt uns aus.” Gespräche mit den Emigranten der dreißiger Jahre in Israel*, 1.-3. Aufl. Gerlingen: Bleicher 1995 ff., Neuauflage Gießen: Psychosozialverlag 2004.
 5. Anne Betten: *Reflections on Identity of First and Second Generation Austrian Emigrants in Israel*. In: *From Cultural Polyphony to National Independence: Legacies of Central European Culture in Israel*, Conference proceedings Jerusalem 2005/2006, forthcoming.
 6. הקטע שהושמט מן התרגום עוסק בטעויות בקטלוג הממוחשב של המדור לתיעוד בעל פה, ובבעיות טכניות הקשורות בשימוש בחומר. המאמר במלואו (במקור האנגלי) יעמוד לרשות כל מי שיהיה מעוניין להשתמש באוסף.

תירגמה וערכה: ד"ר מרגלית ב'ל'רנו

יציאת הצבא הבריטי מהארץ

פרופ' אלון קדיש

דברים מהרצאה ביום עיון, מאי 2006, בנושא: מערכת הביטחון: סודיות, חשיפה, העלמה היסטוריה חסויה וגלויה בתיעוד בעל-פה

מחוויה לעדות ולסיפור

ההרצאה עוסקת בבעיה מתודולוגית שאופיינית לעדות בעל פה, לעדות אישית, והיא - הבעיה של רשומות. כלומר, ריבוי גרסאות המתייחסות לאותו אירוע. אין זה משנה אם עדויות אלה הן עדויות בעל פה או עדויות בכתב, בין אם האדם כתב אותם, בין אם שניגבו ממנו. זהו מאפיין של החוויה האנושית, של התהליך שבו חוויה הופכת לעדות ועדות הופכת לסיפור שהוא סיפור מובנה. הווה אומר: המעבר לתיאור של מה היה והיציקה של הזיכרון למבנה סיפורי שיש בו סדר מסוים, עם התחלה, אמצע וסוף, עם מתח פנימי, עם פואנטה, עם מוסר השכל. כל אלה – מבנים קיימים שלתוכם יוצקים את הסיפור.

מכיוון שאנחנו מדברים על שלב של מעבר, מחוויה לעדות ומעדות לסיפור, המימד הסובייקטיבי הוא מימד מרכזי. כל אדם, במקרה הטוב ביותר, מסוגל לספר את מה שהוא ראה, שהוא, בדרך כלל, חלק מסוים ממכלול.

מחוויה לעדות. העד בוחר משלל החוויות והגירויים שחוה, ומחליט החלטה סובייקטיבית: הוא קובע מתוך המכלול את העיקר והתפל ואת הרצף הכרונולוגי: **מעדות לסיפור מובנה** - תהליך קביעת הקשר הסיבתי בין האירועים וניתוח האירועים בין אם במודע או שלא במודע. כל סיפור משתנה כאשר חוזרים עליו פעמים רבות, והוא הופך לרהוט יותר ומקובע יותר.

אני יכול להעיד באופן אישי: יש לי חבר קרוב שמספר סיפור על שנינו במלחמת יום כיפור. למיטב ידיעתי, החלק שלי בסיפור לא היה ולא נברא. אף פעם לא תיקנתי אותו משום שלא אני גיבור הסיפור אלא הוא גיבור הסיפור. עם הזמן, תהליך ההיזכרות הולך ונעלם ובמקומו חל שינוי בתהליך הסיפור ע"י אסוציאציה מתאימה. האדם אינו מזכר באירוע שהתרחש בשנת 1973 אלא הוא זוכר את הסיפור.

קיים מימד נוסף שעליו נעשה מחקר ספציפי והבודק את השתנות הסיפור ע"י השתנות חייו של העד. המחקר עסק בוותיקי מלחמת העולם הראשונה באוסטרליה. במקום לבדוק האם הסיפור אמיתי או לא, נבחנו השינויים בעקבות הביוגרפיה האישית של המספר. למשל, האם הוא מדגיש אלמנטים קולקטיביים בסיפור משום שהפך במשך השנים להיות פעיל באיגודים המקצועיים.

סיפורים וסיפורים נגדיים כתוצאה של ויכוח עכשווי. לפני מספר שנים התפרסם מחקר על צבא לבנון בגליל במלחמת העצמאות, ועלתה שם טענה, שצבא לבנון לא פלש דרך מלכיה בפרוץ מלחמת העצמאות. אחת התגובות של מפקד בפלמ"ח שהיה בשטח: "לא נכון. אני זוכר." הזיכרון שלו לגופו של עניין היה בעל רלוונטיות מוגבלת, אבל עורר סיפור כדי להתנצח עם העלבון הגדול של מי שנלחם נגדו באפקטיביות: לא צבא סדיר, לא צבא לבנוני אלא צבא ההצלה שמקובל בזיכרונות להתייחס אליו בזלזול, ולהערכתו, כניסיון צבאי, שלא לגמרי בצדק.

הזכרות מאוחרת. הזיכרון שאינו מובנה בצורה של סיפור אלא צף בעקבות חוויה שמעוררת אותו. אחת הדרכים לעודד את התופעה - שהיא לא פשוטה ופעמים עבור העד מכאיבה - להביא אותו למקום האירוע, לשדה הקרב.

ריבוי קונספציות סובייקטיביות

ההסתכלות בראייה סובייקטיבית, גישה שאיננה מנסה להתגבר על הסובייקטיביות על ידי הצלבת עדויות ואיננה גורסת שיש להגיע לסיפור האובייקטיבי, אלא ראייה אחרת המניחה שהסיפור טמון בריבוי הגרסאות שמשקפות מציאות אנושית ומציאות קבוצתית.

לא כולם ראו את אותם דברים באותה צורה, לא רק בגלל המיקום הפיסי אלא גם בגלל שוני בהבנת המציאות נוכח מטען אינדיבידואלי של מחויבות לאומית, אידיאולוגיות וכדומה. ריבוי הקונספציות הוא חלק מההוויה האנושית – היסטורית או עכשווית.

הגבולות הגיאוגרפיים של האירוע

בחירת עמדת הצבא הבריטי ולא השלטון הבריטי, שמתווספת לזוויות הראייה המוכרות, היהודית/ישראלית וזו המוכרת פחות, הערבית. להלן דוגמה לממצא מובהק שלי מהמחקר, ספרו של תמיר גורן על כיבוש חיפה שמתמקד בצד הערבי עד לכיבושה על ידי כוחות ה'הגנה' ב – 1948.

ככיבוש חיפה ישנו תיחום גיאוגרפי שונה בין הצד היהודי מול הצד הבריטי. בספרות הישראלית על אירועי חיפה, בספרים מוקדמים ובמאמרים מאוחרים יותר, הגבול הגיאוגרפי הוא חיפה. השתלשלות האירועים על ה'הגנה' בחיפה או חטיבת 'כרמלי' – תחילתם בחיפה, וסופם – החלטת הצבא הבריטי להתפנות מרוב חיפה, לאפשר ליהודים ולערבים להלחם האחד בשני, להגיע לקרב הכרעה ולהשתלט על העיר. כיוון שבחיפה היה ברור שיש יתרון לצד היהודי, הרי שהחלטות הצבא הבריטי התפרשו מאוחר יותר כצעד פרו-יהודי, אם כי הדבר לחלוטין אינו כך.

הגבולות הגיאוגרפיים של האירוע מנקודת המבט של המפקדים והצבא הבריטי הם הרבה יותר רחבים וכללו התרחשויות באזורים גיאוגרפיים שהם גם מעבר לחיפה. בחיפה, מיקום הצבא הבריטי היה מאוד בעייתי, בתווך שבין שכונות יהודיות לבין שכונות ערביות. הירי בין השכונות לא העסיק את הבריטים אלא אם נפגעו חיילים בריטים כתוצאה מההסלמה או אם ניסו להתקדם ולכבוש, ובכך לגרום להפרת הסטאטוס קוו הקרקעי.

הבעיה הייתה להבטיח תנועה חופשית בצירים שבהם נעו פועלים ואזרחים למחנות הצבא הבריטי, כיון שחיפה הייתה הבסיס המרכזי והמקום האחרון שהבריטים החזיקו בו בשלב ההתפנות מארץ ישראל, שלב שנמשך כחודש לאחר הכרזת המדינה, אחרי סיום המנדט.

מתרחשים כאן אירועים שמיקומם הגיאוגרפי שונה, ושברטיב היהודי, לחלוטין, אינם מופיעים. פשיטת אצ"ל על הבסיס הבריטי במחנה 80 שנועדה לגנוב נשק. (השם 'מחנה 80' הוא לא שם עברי, אלא מקורו בצבא הבריטי), בעוד שבבסיס ישב גדוד נ"ט בריטי שכבר היה ארוז לצאת מהארץ. מבחינת ההיסטוריוגרפיה של האצ"ל זו פעולה הרואית ומוצלחת, אבל לא שונה בהרבה משוד הרכבת על יד בנימינה או מפעולות דומות שנועדו לשדוד נשק, כאשר בנרטיב של האצ"ל הן מכוונות כחלק מסיפור מקדים לסיפור על השימוש בנשק.

אלא שמבחינתו של הצבא הבריטי הסיפור בעל משמעות שונה לחלוטין. קרו בו שני אירועים שזעזעו אותו יותר מהרגיל: האחד, במהלך הפעולה נהרג מפקד הגדוד. השני, דווח על האירוע בכמה מקורות בריטיים שמסכימים על כך שהאירוע אכן התרחש, ולעומת זאת האירוע לחלוטין אינו מוזכר במקורות היהודיים. כשהאצ"ל פרץ למחנה 80 הוא תפס את השומרים בשער ואת השומרים בחדר המשמר הצמוד לשער, הכניס את כולם לחדר המשמר אחרי שהם נכנעו, פרק אותם מנשקם והרג אותם.

האירוע גרם לזעזוע עמוק באנגליה שהתבטא, בין היתר, בשאלות בפרלמנט, בבית הנבחרים ובבית הלורדים. בסופה של אותה סערה ציבורית קם חבר פרלמנט ושאל את שר ההגנה האם הוא מוכן להורות (שאלה שהיא, כנראה, מוזמנת) למפקדי הצבא בארץ לפעול ככל הנדרש על מנת להבטיח את שלום חייליהם בלי להזדקק לאישור הממשלה האזרחית, זאת משום שהממשלה האזרחית איבדה למעשה את

השליטה, המרות או כוח האכיפה. התשובה הייתה: "ההוראה כבר ניתנה." התשובה הזאת משתלבת עם פעולות שקרו אחר כך כהמשך הסיפור הבריטי: משום שניתן כבר אישור לעשות את מה שנדרש כדי לשמור על שלום החיילים, בין אם זה תואם ובין אם לאו, את המדיניות שנקבעה על ידי הנציב העליון שהיא – סיום המנדט בחמישה עשר במאי.

הבריטים התחילו לבדוק אפשרות של פינוי אזורים בעייתיים עוד קודם לכן ומכאן פעולת הפינוי בצפת וטבריה. הבריטים החליטו לפנות את צפת ולאפשר ליהודים להשתלט על טבריה. פינוי צפת נתפס אצלם כפעולה שפוגעת ביהודים משום שלהערכתם מבחינת כוחות מזוינים ודמוגרפיה, היה לערבים רוב מוחלט בצפת. לגבי טבריה לא היה ספק שמי שירוויח מהפינוי הם היהודים. שתי הפעולות תוכננו בתהליך התייעצות מתמשך עם מפקדים ממפקדת הכוחות בארץ ישראל. מפקד אזור הצפון, שהיה אחר כך אחראי על ההחלטה בחיפה, מפקד החטיבה בטבריה, מפקד הגדוד בראש פינה ומפקד השטח שהוא מפקד פלוגה, ונקבע שהכוחות יתפנו מיידית, משתי הערים, עם הודעת קוד ברדיו.

בטבריה, איים הצבא הבריטי להתערב בקרבות אם לא תיפסק האש, אך נתן להגנה שלושה ימים עד להפסקת האש. בתוך יום, בשמונה עשר באפריל, ה'הגנה' כובשת את טבריה. הצבא הבריטי המשיך לשבת בטבריה במחנות שלו עם כוחות הגנה מקומיים, עוד עשרה ימים - עד העשרים ושמונה באפריל - עד לתהליך ההתפנות המתוכנן.

בחיפה, הבריטים מחליטים לאפשר ליהודים ולערבים להגיע לקרב הכרעה, ובלבד שהוא לא ייצא מחיפה אלא יישאר בגדר עניין מקומי. הבריטים ישמרו בתקיפות על המתקנים החשובים להם - המפקדה עם תחנת הקשר בסטלה מאריס, אזור רצועת החוף שכולל את הנמל, המחסנים צפונית לנמל, תחנת הרכבת והשלוחה שנכנסת לפנים הארץ לשדה התעופה ברמת דוד.

האיפיון הגיאוגרפי נקבע על פי הגרסאות השונות. גרסה אחת רואה את האירועים שמתחילים ומסתיימים בחיפה. גרסה שנייה רואה מרחב שלם שהוא באחריות מפקד צפון הארץ - מחדרה צפונה. ואכן, אירועים ממחנה 80 צפונה משפיעים על תהליך קבלת ההחלטות שהוא תהליך מסודר. בתקופה זו, הנציב העליון חסר אוניס ולכן מתגבשת מדיניות של הצבא ולא של מערכת הומוגנית שיכולה להיקרא מערכת בריטית.

מתן משמעות שונה לאירועים וייחוס כוונות לצד השני בעת האירוע עצמו. כל צד רואה התרחשות אחת אבל נותן לה פשר שונה בזמן ההתרחשות. דוגמת אירוע קיבוץ **מבטחים** בנגב של 'העובד הציוני', אירוע שלא נכתב עליו הרבה (מופיע בזיכרונות של אברהם אדן). אברהם אדן הגיע לאזור בתור מפקד של הליווי המזוין של השיירות. הוא קיבל ידיעת מודיעין לא נכונה שהבריטים פרקו את המחסום בגבול, ברפיח. כאקטיביסט הוא החליט לצאת לאזור המחסום, אבל ראה מרחוק שהבריטים עדיין במחסום והתנועה הערבית מתנהלת כסדרה. אדן פתח באש והשמיד משאית ערבית. הבריטים פרשו זאת כפעולת התגרות, פתחו במרדף, נכנסו למבטחים, החרימו שם משאית משורינית ודרשו מהמא"ל שיבוא לרפיח לברור.

ישנה נוסחה שמופיעה בכמה וכמה זיכרונות באזורים שונים של הארץ על התנהגות הבריטים בתקופה הזאת. הם חשבו שהם עדיין אדוני הארץ, ואכן מבחינה משפטית כך היה. אבל הייתה גישת הצד היהודי שגרסה שאין לבריטים זכות להיכנס עם כוח מזוין לתוך ישוב יהודי.

בקיבוץ מבטחים ההוראה הייתה שלא לתת לבריטים להיכנס. החברים סגרו את השער, ירו באוויר ופיזרו שלטים של "זהירות מוקשים!" (למרות שמוקשים לא היו). הכוח הבריטי עמד ממול כאשר השיקול היה - להשליט מרות על מנת למנוע פגיעות נוספות בתחבורה הערבית ולמנוע פגיעת חייליו שלא לצורך.

מבחינה יהודית, זאת הייתה עמידה על הריבונות של הישובים. מהצד הבריטי, מתברר שמדובר בכוח מפלוגת טנקים שישבו באזור התעלה, מתוסכלים, ללא אימונים, ללא פעילות מבצעית, שהוקפץ לארץ ישראל: לירושלים, לסרפנד וחלק הושאר ברפיח. גם ברפיח לא הייתה פעילות בעוד שכידוע, אחד המרכיבים המרכזיים אצל טנקיסטים - לירות כבידה (פגזים חיים). שני טנקים מכוח זה צורפו לסיור,

כאשר הם מעולם לא היו בארץ ישראל ואינם יודעים דבר על הכוחות המתעמתים כאן. הם ממלאים את בטן הטנקים בפגזים, נוסעים לפטרול, מגיעים לעמדת אש ומקבלים פקודת אש. בכתב יד של אותו אירוע נכתבה שורה אחת, שלפי דעתי, מבטאת את כל תמונת העולם שלהם באותו אירוע:

"It is officially recorded that 16 rounds were fired in all. Though in fact, more than twice the number we were expected".

הווה אומר: "אנחנו דיווחנו שש עשרה, ירינו למעלה משלושים ושתיים." מבחינתם, זה האירוע.

דימוי האחר

בעת יציאת הצבא הבריטי מצפת ישב אלעד פלד, מפקד הפלמ"ח, בהר כנען ולדבריו: "קמנו בבוקר והיינו מוקפים מאות 'כלניות'. תיקון עובדות:

'המאות' היו 55 בריטים משום שזו הפלוגה שישבה בצפת. ה'כלניות' לא היו בצפת משום שהדיוויזיות פורקו. היה עוד גדוד 'כלניות' אחד בארץ ישראל שהגיע גם לשייח' ג'ראח. הדימוי שחיילים בריטים בארץ היו 'כלניות', בלא להתייחס לתקופה, זו טעות, כשמו היומרני של ספרו של תום שגב: 'ימי הכלניות'. ה'כלניות' היו בארץ ישראל קצת מעל לשנתיים.

תימלול: אביבית קדרון
עריכה: יהודית רייפן-רונון

התיעוד שבעל-פה כניסויים בבני אדם (כמעט): על ועדת הבחינה המוסדית בארצות הברית

אורי רוזנהק, אוניברסיטת אמורי¹

במסגרת מחקרי אודות הזיכרון הקולקטיבי בברזיל של כוח המשלוח הברזילאי (Força expedicionária brasileira), שעשרים וחמישה אלף חייליו לחמו בחזית האיטלקית לצד בעלות הברית במלחמת העולם השנייה, קיימתי מפגשים רבים וראיונות אחדים עם וטרנים במהלך שנת מחקר בברזיל.² ברזיל הייתה המדינה הלטינו-אמריקנית היחידה ששלחה כוחות צבא להילחם באירופה. נוסף על כך, עצם קיומו של כוח המשלוח גילם פרדוקס פוליטי במסגרתו שלחה דיקטטורת "המדינה החדשה" (Estado Novo) חיילים על מנת להביס את הפשיזם האירופי ולהשיב את החירות והדמוקרטיה על כנה.³ מרבית החיילים היו מהמעמדות הנמוכים, הרכבם האתני היה מגוון ולרובם הייתה זו ההיחשפות הבלתי אמצעית הראשונה עם "לא-ברזילאים". כל אלו חוברים יחדיו על מנת שהזיכרון הקולקטיבי אודות כוח המשלוח הברזילאי, והתמורות בו לאורך זמן, יהוו צוהר מעניין למרכיבי התפיסה העצמית והזהות הלאומית של קבוצות שונות בברזיל שלא נוצרו בהכרח בידי האליטה. הוטרנים היו, ועודם, סוכני זיכרון חשובים בהבניית הסיפורים המתחרים על כוח המשלוח. עם התפתחות התיעוד בעל פה בברזיל בראשית שנות השמונים של המאה העשרים, התמקד המאמץ המחקרי בתיעוד אליטות פוליטיות, צבאיות וכלכליות מחד, ובזירה האמנותית וזו של התרבות העממית מאידך.⁴

במחצית שנות התשעים התפרסמו המחקרים הראשונים על כוח המשלוח הברזילאי שהתבססו על תיעוד בעל-פה עם וטרנים וסיפקו נקודת מבט חדשה ומרעננת שהתרחקה מההישגים הצבאיים

והמשמעויות הפוליטיות, והתמקדה בחוויית היום-יום בחזית ובקשיי ההסתגלות לחברה האזרחית לאחר החזרה לברזיל.⁵ הצבא הברזילאי עצמו פרסם בשנת 2001 מחקר מקיף בין שמונה כרכים ובו מאה שמונים ואחד ראיונות מעובדים עם וטרנים.⁶ הראיונות שערכתי, ובעיקר השיחות הלא מתועדות שקיימתי עם וטרנים רבים, משרתים את מחקרי לאישוש סיפור על אודות משמעות כוח המשלוח לפוליטיקה הברזילאית ולתרבותה. בנוסף, הם מקור רב ערך לביקורת על פרויקט התיעוד בעל פה של צבא ברזיל, שכן השוואת הראיונות שערכתי אני לגרסה הצבאית של ראיונות עם אותם הוטרנים חושפת את ההבדלים בין הסיפורים המתבססים על זיכרונותיהם של אותם אנשים עצמם.

לראיונות קדמה דרך ארוכה של אישור פרויקט התיעוד שבעל-פה בועדת הבחינה המוסדית (Institutional Review Board)⁷ באוניברסיטת אמורי (Emory), בה אני כותב את עבודת הדוקטוראט שלי בהיסטוריה לטינו-אמריקאית. בשורות הבאות אבקש לתאר את תהליך האישור המוסדי שהיה עלי לעבור על מנת לקיים את הראיונות וכן את רשמיי מהתועלת הגלומה בתהליך.

החל משנת 1980 פועלות בבתי חולים ובמוסדות רפואיים בישראל "ועדות הלסינקי" לפיקוח על ניסויים רפואיים וקליניים בבני אדם.⁸ כמשתמע משם הוועדה, הקרויה על שם "הצהרת הלסינקי" (1964), מגביל החוק את הפיקוח לניסויים רפואיים וקליניים בלבד והוועדות מורכבות מאנשי רפואה וממוקמות במתקנים רפואיים. חזר מנכ"ל משרד הבריאות 06/15 משנת 2006 כונן את תת ועדת הלסינקי לאישור מחקר שאינו ניסוי רפואי בבני אדם, אולם סמכות תת הוועדה מוגבלת למחקרים הנעשים במקצועות הבריאות השונים המתקיימים במתקנים רפואיים.⁹

ועדת אתיקה מקצועית קיימת גם במסגרות אקדמאיות, כגון בחוגים לפסיכולוגיה, והן פועלות לפי הקוד האתי המקצועי של אגודת הפסיכולוגים בישראל וועדת האתיקה של אוניברסיטת חיפה העוסקת בצורה כללית במדעי החברה.¹⁰ לעומת זאת, בעוד שהחוק בארצות הברית קובע מפורשות כי ראיון, דוגמת זה הנעשה במסגרת תיעוד שבעל-פה, לרוב איננו דורש אישור מקדים של ועדת בחינה מוסדית, הרי שבמקרים בהם תיעוד הראיון עלול לחשוף את מושאו - אותו ניתן לזהות - לסכנות שונות הקשורות ברווחתו ובשלומו, אזי יש צורך בתהליך בחינה מוסדית זהה לדיסציפלינות אחרות. בפועל שיקול הדעת נתון בידי הוועדות המקומיות, ואלו החלו, החל ממחצית שנות ה-90 של המאה ה-20, לבחון מספר גדל והולך של פרויקטים לתיעוד בעל-פה. שאלת מידת התאמת הליך הבחינה הנוכחי לשיטת התיעוד שבעל-פה ועצם הצורך בבחינה שכזו פרנסה ויכוחים רבים בקרב היסטוריונים, אולם רב-שיח זה חורג מגבולות שורות אלו.¹¹

* * *

הדרך לקבלת האישור המיוחל לקיום פרויקט של תיעוד בעל-פה עברה דרך שני שלבים עיקריים: תהליך הכשרה מקוון, והגשת הפרויקט עצמו לאישור הוועדה. תיאור התהליך מבוסס על ניסיוני האישי הקשור באופן הדוק לפרויקט מחקר בעל מאפיינים ייחודיים. כך, למשל, כלל מחקרי ראיונות מחוץ לארצות הברית אשר חייבו אותי בהשתלמות קצרה על "מחקר בינלאומי" ובהסבר לועדת הבחינה מדוע מאפייני קבוצת המחקר דורשים שהמרווינים יתנו את הסכמתם להשתתף במחקר בעל-פה בלבד. בו בזמן, פרויקטים אחרים כוללים פרקים אחרים אליהם לא נדרשתי ואשר מחייבים תהליכי ביניים אחרים, לדוגמה מחקר עם אוכלוסיות פגיעות כגון ילדים או אסירים. על אף ההבדלים בין אוכלוסיית המרווינים והשוני בתהליכים בין ועדות הפועלות במוסדות נבדלים, התהליך ושלביו דומים בעיקרם ובמהותם.

השלב הראשון בדרך לאישור הפרויקט הוא שלב הלימוד ומעבר בחינות הבקיאות בהיבטים החוקיים והאתיים של ניסויים בבני אדם. הלימוד נעשה בצורה פרטנית באמצעות מערך שיעורים ובחינות מקוון המוצע לחוקרים באוניברסיטאות המסונפות לתכנית ההכשרה – Collaborative Institutional Training Initiative (CITI).¹² מסלולי לימוד שונים מותאמים לחוקרים במדעי הטבע ולחוקרים במדעי החברה וההתנהגות. הלימוד נעשה בלוח זמנים אישי והוא כולל ארבעה "הקבצים" של שיעורים: שיעורים כלליים המשותפים לכלל החוקרים, ללא ייחודיות דיסציפלינארית; שיעורי ליבה המותאמים למדעי החברה

וההתנהגות; שיעורי בחירה אותם ניתן ללמוד לשם הרחבת הדעת גרידא או, חשוב מכך, לשם הכשרה במאפייני מחקר מיוחדים; לבסוף, לעתים האוניברסיטה או מכון המחקר בו פועל החוקר דורש מעבר של שיעור ייחודי לאנשי המוסד בלבד, אולם אלו נושאים בדרך כלל מידע מנהלי ולא מהותי. בסיומו של כל שיעור על המשתלם לעבור מבחן בקיאות קצר במתכונת של "מבחן אמריקאי". מהשאלות ומהעובדה שניתן לגשת למבחן שוב ושוב ברור כי לא מדובר בכלי הערכה, אלא באמצעי פדגוגי להבטיח קריאה, ולו בסיסית, של השיעור. אפנה כעת לתיאור קצר של תכני ההכשרה.

המקבץ הכללי מכיל למעשה סקירה רחבה של ההתפתחות ההיסטורית של הפיקוח על ניסויים בבני אדם המתעכבת על מספר מקרי מבחן בעיקר מהמחצית השנייה של המאה ה-20, כגון מחקר העגבת של שירות הבריאות הציבורי (1932 – 1972) וניסוי מילגרם (1963). בו בזמן עיקר תשומת הלב מופנית לדו"ח בלמונט (Belmont) משנת 1979, המהווה, יחד עם הצהרת הלסינקי, אחד משני המסמכים המכוננים של ועדות הבחינה המוסדיות ואבן היסוד של החוק הנוכחי, והציוויים האתיים הנגזרים ממנו, העומדים בבסיס תהליך הבחינה.¹³ שלושת "עקרונות בלמונט" הם מתן כבוד למושאי המחקר כבני אדם אוטונומיים המסוגלים לקבל החלטות בעצמם, עיקרון ממנו נגזרות, בין השאר, הגנת ועדות הבחינה על אוכלוסיות נטולות אוטונומיה כגון עֵבְרִים או בעלי לקות נפשית, או הדרישה להשתתפות התנדבותית ללא כפייה במחקר; העיקרון השני קובע שיש לצמצם ככל הניתן את הסכנה ולהגדיל את התועלת הצפויות מהשתתפות במחקר. עיקרון זה הוא אולי הרלוונטי ביותר לתיעוד שבעל-פה שכן המונח "סכנה" איננו מוגבל לפגיעה פיזית בלבד ודורש התחשבות בפגיעה פסיכולוגית וכלכלית, היחשפות מבחינה חוקית או אף בפגיעה במוניטין; העיקרון השלישי מחייב את יישום עיקרון הצדק במובן של חלוקת הנטל והתועלת כך שמי שצפויים להרוויח מהמחקר יהיו גם אלו הנושאים בנטל הכרוך בו. לעיקרון זה השלכות, למשל, על אופן גיוס המתנדבים למחקר, והוא משלים את שני אלו הקודמים לו. מרכיב נוסף של המקבץ הכללי עוסק בזיהוי ניגוד אינטרסים הנובעים מסוגיות פיננסיות. אלו יכולות לכלול ניגוד אינטרסים האינטרסים האישיים או הפיננסיים של החוקר לבין אלו של מושא המחקר או אינטרסים מתחרים של החוקר כלפי הנחקר וכלפי, למשל, גוף שלישי המממן את המחקר. בהקשר של תיעוד בעל-פה ניתן להביא כדוגמה את ניגוד האינטרסים האפשרי של חוקר בגוף מוסדי המראיין עובדים באותו גוף ועלול לגלות במחקרו פנים שליליות של מעסיקו. למשל מקרים היפותטיים של חוקר מטעם ארכיון התנועה הקיבוצית העוסק בהעלמת עין של בכירי התנועה בהתעללויות מיניות בלינה המשותפת או איש מחלקת ההיסטוריה של צה"ל המראיין חיילים שהיו עדים לרצח שבויים באחת המלחמות.

המקבץ המיוחד למדעי החברה וההתנהגות, המהווה, כאמור, את עיקר ההכשרה, פותח בהגדרת החוק הפדראלי את מושגי ה"מחקר" ו"מושא מחקר אנושי", כלומר במקרים המחייבים את אישור ועדת הבדיקה המוסדית. מבלי להתעכב כאן על ההגדרות ומידת יישומן לתיעוד שבעל-פה אציין רק שמחקר מוגדר כ"חקירה שיטתית, הכוללת פיתוח מחקר, בחינה והערכה, המיועדת לפיתוח של ידע הניתן להכללה או לתרומה לו".¹⁴ מושא מחקר אנושי (human subject) מוגדר כ"אדם חי אודותיו אוסף החוקר מידע באמצעות התערבות או אינטראקציה, או מידע פרטי הניתן לזיהוי".¹⁵ הגדרות אלו חשובות ביותר, שכן לא כל פרויקט של תיעוד בעל-פה יענה בהכרח על הגדרות אלו, ובה במידה לא כל פרויקט שכזה פטור מהן. כך, למשל, הסתבר לי שלמעשה הפרתי את החוק בשגגה כאשר אספתי ללא אישור מקדים של ועדת הבדיקה תיקים אישיים של חיילים בארכיון ההיסטורי של הצבא הבריטאי. התיקים כוללים "מידע פרטי הניתן לזיהוי", כגון רישום עבירות על החוק הצבאי, רמת השכלה ומאפיינים פיסיים, אודות אישים שיתכן ואחדים מהם עודם בחיים.

שיעורים נוספים בהכשרה מכסים היבטים שונים בתכנון וביצוע המחקר ומבהירים מהן הסוגיות האתיות הרלוונטיות וכיצד ניתן להתמודד איתן. כך, שיעור אחד עוסק בהערכת סיכונים, בעיקר בתחומי הפלישה לפרטיות, זליגת מידע חסוי ואופן התנהלות המחקר עצמו ומציע כלים למזעור סיכונים ולאזון בינם לבין התועלת הצפויה מהמחקר. דגש חשוב עבור העוסקים בתיעוד בעל-פה הוא שלמרות שלמראית עין ראיון עם בוגר צלול המתראיין מרצונו החופשי אינו טומן בחובו סיכונים, הרי שאופן השימוש בחומר המתועד עלול לחשוף את מושא המחקר לסיכונים אחרים כגון פגיעה במוניטין שלהם או גרימת פיטורין ממקום העבודה.

שיעור שני עוסק בציווי ההסכמה מדעת (Informed consent) ומורה מהם המרכיבים ההכרחיים של המסמך הדרוש, כיצד יש לעשות בו שימוש, וגם מהם ההליכים לבקש הקלות, כגון קבלת פטור מחתימה על מסמך פסי והסתפקות באישור שבעל-פה או אף קבלת פטור גורף מקבלת האישור ממושא המחקר. שיעור שלישי עוסק בשמירת פרטיות וסודיות ומציע כלים טכניים, מתודולוגיים וחוקיים להבטיח את זכויות מושאי המחקר. במונחים טכניים מדובר על ניסוח אישורי השימוש במידע עליהם מתבקשים מושאי המחקר לחתום או אבטחת המידע שנאסף. כלים מתודולוגיים עוסקים בתכנון מחקר האוסף מידע בנושאים פרטיים ובאופן גיוס המועמדים להשתתפות במחקר. לבסוף עוסק השיעור בחובה החוקית, כגון מתי חלה חובת דיווח על מידע על התעללות בילדים או בקשישים. שיקולים אלו עשויים להשפיע לא רק על אופן קיום הראיון בלבד, אלא גם, למשל, על כללי הפקדת הראיון בארכיון תיעוד שבעל-פה ואופן השימוש במידע בעתיד בידי חוקרים אחרים.

מקבץ השיעורים השלישי כולל, כאמור, שיעורי רשות המיועדים להרחבת הדעת או למיקוד תשומת הלב במקרים בעלי מאפיינים מיוחדים. מספר שיעורים מוצעים עוסקים באוכלוסיות מיוחדות כגון אסירים, קטינים, מחקר הנעשה בתוך כתלי בתי ספר, פועלים ועוד. מניסיוני האישי ביכולתי להרחיב מעט על השיעור העוסק במחקר בינלאומי, העוסק בתכולת הכללים מחוץ לגבולות ארצות הברית, אופן איתור הכללים המיוחדים למדינה בה נעשה המחקר (כמו הדרישה הישראלית לראיין חיילים רק לאחר קבלת אישור לכך מדובר צה"ל) וסוגיית בחינת המחקר בידי ועדת בחינה מקומית, אם יש בכך צורך.¹⁶ השיעור מדגיש את הצורך במתן תשומת לב לשונות תרבותית והשפעתה על שיטת המחקר, כגון על אופן קבלת אישור ההסכמה מדעת, כפי שהרחבתי לעיל, על ניסוח השאלות שבהקשר תרבותי אחד הן מקובלות – ואילו באחר עלולות להיות פוגעניות, או אופן השימוש במתורגמנים.

בשלב השני, עם סיום ההכשרה, יש להגיש את הצעת המחקר לוועדת הבדיקה המוסדית, שתפקידה לשמור על זכויותיהם של מושאי המחקר. החוק מחייב כי ועדת הבדיקה תכלול לכל הפחות חמישה חברים בעלי ניסיון בתחום הידע אותו הם בוחנים, או המקבלים ייעוץ בבואם לבחון הצעות מדיסיפלינה מסוימת שאיננה מיוצגת בוועדה. בנוסף על הוועדה להיות מגוונת במונחי גזע, מגדר ורקע תרבותי. ראשית עוברת ההצעה הליך מזורז בידי אחד, או יותר, מחברי הוועדה שיכול לקבוע שהמחקר אינו זקוק כלל לאישור הוועדה או לאשרו. אם במהלך ההליך המזורז עולות קושיים לגבי המחקר, או אז עוברת ההצעה לבחינת הוועדה המלאה.

על ההצעה, הנעשית בתבנית קשיחה למדי, להציג את שיטת המחקר המוצעת, להצביע על בעיות אתיות העוללות להתרחש בנקודות מסוימות ולהבהיר כיצד יתמודד איתן החוקר. ההצעה כוללת שלושה חלקים עיקריים: מסירת מידע מפורט על כל היבטי תכנון המחקר וביצועו ומענה על שאלות מרובות שיעודן לבדוק האם יש צורך באישורים נוספים (למשל ממוסד בו יתבצע המחקר בפועל) או בבחינה מעמיקה יותר של היבט מסוים במחקר (למשל אוכלוסיית מחקר מיוחדת). למשל, יש להגדיר בפירוט את אוכלוסיית היעד, את מאפייניה המיוחדים (אם יש כאלו) וכיצד יגויסו מושאי המחקר, יש להצביע על הסיכונים אליהם עלולים להיחשף מושאי המחקר ולפרט את הצעדים שנקטו כדי להתמודד איתם, או להצהיר על מקורות מימון הפרויקט וניגודי אינטרסים אפשריים. החלק השני כולל מסירת מסמכים תומכים המספקים מידע כללי: על החוקר לתאר את מחקרו באופן כללי ותמציתי ואת הצורך בשיטת המחקר המוצעת, במקרה שלפנינו השימוש בתיעוד שבעל-פה, בפרויקט כולו. תאור נוסף מתמקד בתיאור סיפורי של שיטת המחקר עצמה: כיצד יגויסו מושאי המחקר, כיצד תתקבל הסכמתם להשתתפות במחקר, כיצד יתנהל הראיון, ואיזה שימוש יעשה במידע לאחר מכן. לעתים יש להתייחס לסוגיות אתיות בהרחבה, כגון צירוף מכתב המסביר את הרקע התרבותי השונה של אוכלוסיית המחקר ואת השינויים הנגזרים ממנו, או להבהיר את הכללים המתחייבים במקרה המסוים של ביצוע הפרויקט מחוץ לארצות הברית. החלק השלישי כולל מספר מצומצם של מסמכים אותם מבקשת הוועדה לראות כיצד יוצגו בגרסתם הסופית כלשונם. אלו כוללים את לשון מודעת הגיוס, דף המידע הניתן למושא המחקר ומסמך ההסכמה מדעת עליו יחתום המשתתף. על ההצעה לכלול גם את כלי המחקר, שבמקרה של תיעוד בעל-פה כוללים מתאר כללי של הראיון, קרי לא את השאלות עצמן, אלא את הנושאים עליהם ישאלו המרואיינים. במהלך בחינת ההצעה עשוי תהליך האישור לקבל צורה של דו-שיח בין החוקר לוועדה כאשר זו מבקשת הבהרות, הרחבות, תיקונים או שינויים הדרושים על מנת שתוכל לאשר את הפרויקט. לבסוף, יש לציין שהאישור

שניתן מוגבל בזמן, אך ניתן להארכה. כמו כן, כל שינוי במחקר, בים אם כזה מכוון או אירוע מפתיע המתרחש במהלך יישומו, דורשים אישור מקדים, כאשר ניתן, או עדכון מידי, במקרה של אירוע בלתי צפוי או כל אירוע אחר הקשור לאישור הפרויקט, של ועדת הבחינה.

* * *

לבסוף קיבלתי את האישור המיוחל שאפשר לי לקיים את הראיונות בברזיל. ליתר דיוק, הועדה קבעה שהפרויקט שלי פטור מאישורה שכן הוא איננו עונה על ההגדרה הצרה של "מחקר" כפי שהיא מוגדרת בחוק. על אף ההקלה, המהולה בפגיעה קלה בגאוותי המקצועית, ועל אף טענות צודקות כנגד ההליך הנוכחי בארצות הברית (ראו הערה מספר 11 לעיל), אני סבור שההליך כולו היה חשוב למחקרי והוא יכול להיות כזה גם עבור אחרים העוסקים בתיעוד שבעל-פה. אבקש כעת לנמק הערכתי זאת בקצרה.

כפי שניתן לראות מהסקירה לעיל, על אף שהליך הבחינה המוסדית נועד להבטיח את זכויותיהם של מושאי המחקר, השלכותיו חורגות מתחומי האתיקה. ראשית, מבחינה עקרונית הסוגיה האתית איננה "נפרדת" מזו המתודולוגית או המקצועית ומהווה חלק בלתי נפרד מהמחקר על כל שלביו. שנית, הדיון בשיטת המחקר ובתכנונו על מנת להאיר סוגיות אתיות כולל בתוכו שיקולים מתודולוגיים רבים, כגון תכנון מדוקדק של אופן גיוס אוכלוסיית המחקר או התמודדות עם ניגודי אינטרסים, להם השפעה מהותית על עצם מהימנות המחקר וחובה לתת עליהם את הדעת מבעוד מועד. יתרה על כך, בעוד שניתן להניח שמרבית הפרויקטים של התיעוד שבעל-פה אינם נופלים להגדרה של המקרים המיוחדים בשל מקום המחקר או פגיעות מושאי המחקר, הרי שתהליך הכשרה, ולו כזה בסיסי, עשוי להיות חשוב ביותר לאיתור אותם המקרים בהם לא כך הדבר ולצייד את החוקר בכלי התמודדות ראויים.

קבלת האישור או הפטור מהבחינה טומנת בחובה גם כמה יתרונות מעשיים בולטים. מלגות מחקר רבות בארצות הברית דורשות, כאשר הדבר רלוונטי, להמציא את אישורי ועדת הבחינה המוסדית כתנאי לבקשת המלגה.¹⁷ חוקרים ממדינות בהן תיעוד שבעל-פה איננו דורש אישור שכזה עלולים להימצא בלתי כשירים להתמודדות על מלגות שכאלו. כלי חשוב שני שיכול לנבוע מתהליך הבחינה הוא "אישור שמירת חיסיון" (Certificate of Confidentiality) המונפק מהמכונים הלאומיים לבריאות (National Institutes of Health) על מנת להגן מפני חשיפת מידע פרטי שנאסף במהלך המחקר. האישור מקנה לחוקרים בפרויקט הגנה חוקית מחשיפת פרטים, כגון מידע על פעילות לא חוקית או העדפה מינית, בכל הליך משפטי (אזרחי, פלילי, מנהלי וחוקתי) ברמות השונות (מקומי, מדינתי ופדראלי). אישור שכזה איננו אוטומטי והוא מונפק רק לאחר בקשה מיוחדת ותהליך זוטא שנועד לוודא שאכן יש בו צורך, כלומר שחשיפת פרטי המחקר עלולה להוביל להשלכות שליליות למושא המחקר במונחים פיננסיים, יכולת העסקתו או ביטחו או פגיעה במוניטין שלו. מעבר להיבט האתי, מדובר גם בכלי משפטי רב עוצמה העשוי להגדיל את סיכויי שיתוף הפעולה של מושאי מחקר רגישים, היודעים שפרטיותם תובטח בידי החוק.¹⁸ יתרון מעשי שלישי הוא שבמקרה של ביצוע הראיונות במדינה הדורשת תהליך של ועדת בחינה מוסדית או אז קבלת אישור מקדים מועדה מקומית יכולה לסייע מאוד בקבלת האישורים הדרושים ובמקרים מסוימים, לפחות לפי החוק בארצות הברית, לפתור את החוקר מהצורך לקבל אישורים נוספים בארץ היעד.

* * *

לסיכום, בניגוד לרבים מעמיתי מצאתי את הליך הבחינה המוסדי וההכשרה הכלולה בו מועילים ביותר ומאירי עיניים. ההליך כופה על החוקר לשכלל בתכנון כלי מחקרו, קרי הראיון, סוגיות אתיות, ובו בזמן מדריך אותו מקצועית. קבלת האישור או הפטור מהצורך בבחינה מעניקה כלים מעשיים לחוקר ופותחת בפניו דלתות לביצוע המחקר ולמימונו במקומות שדורשים את השלמת תהליך הבחינה. לבסוף, ישראל צועדת בעקבות מדינות מערביות רבות בכל הנוגע להגנה על מושאי מחקר אנושיים ועל כן מוטב שהקהילה המקצועית הישראלית תאמץ כללי אתיקה משלה ותפעל לאכיפתם בטרם יכפה עליה הדבר מבחוץ בידי מי שאינם בקיאים במאפיינים הייחודיים של התיעוד שבעל-פה.

הערות:

1. דוקטורנט להיסטוריה לטינו-אמריקנית באוניברסיטת אמורי, אטלנטה ומוסמך בהיסטוריה של האמריקות מאוניברסיטת תל אביב.
2. את המחקר ביצעתי במהלך השנה האקדמית 2008 – 2009 הודות למימון הנדיב של The Graduate School of Arts and Sciences וכן Mathews Fellowship מטעם החוג להיסטוריה, שניהם באוניברסיטת אמורי. בכך אפשרו מלגות אלו גם את כתיבת מאמר זה.
3. ראשיתה של דיקטורת "המדינה החדשה" בשנת 1937 הייתה בהפיכה עצמית של מנהיגה ז'טוליו ורגאס (Getúlio Vargas) ובתמיכת הצבא שביסס את שלטונו שהחל בהפיכת 1930. בשנת 1945 הדיח הצבא את ורגאס וכוון בחירות דמוקרטיות בברזיל לראשונה לאחר חמש-עשרה שנים.
4. לסקירה אודות ראשית התיעוד שבעל-פה בברזיל ראו: Bom Meihy, José Carlos Sebe. "Oral History in Brazil: Development and Challenges." *The Oral History Review* 26, no. 2 (1999): 127-36.
5. מרבית המחקרים לא ראו אור אלא כעבודות מוסמך בספריות אוניברסיטאיות. לספר פורץ הדרך בתחום ראו: Cesar (Campiani Maximiano, *Onde Estão Nossos Heróis* (São Paulo: Editora Santuário, 1995).
6. Moraes Motta, Aricildes de (Coor.). *História oral do Exército na segunda guerra mundial*. Rio de Janeiro: Biblioteca do Exército Editora, 2001. 8 Tomos.
7. בישראל קרויות ועדות דומות בשם "ועדת הלסינקי" או "ועדת אתיקה". מכיוון שסמכותן של אלו אינן חלה על תיעוד שבעל פה, ומכיוון שדברי כאן מבוססים על ההליך בארצות הברית, אעדיף את תרגום המונח האנגלי.
8. את חוזר מנכ"ל משרד הבריאות 7/05 משנת 2005, המציג את הנוסח המעודכן של תקנות בריאות העם התשמ"א – 1980, ראו באתר משרד הבריאות: http://www.health.gov.il/download/forms/a2672_mk07_05.pdf.
9. את נוסח חוזר המנכ"ל באתר משרד הבריאות ראו: http://www.health.gov.il/download/forms/a2835_mk15_06.pdf.
10. אתר ועדת אתיקה של אוניברסיטת חיפה, ובו קישור לתקנון אתיקה בעריכת מחקרים בבני-אדם במדעי ההתנהגות, ראו: <http://ra.haifa.ac.il/ra1.asp?page1=Ethics Committee for Research on Humans.asp>.
11. על דיונים במידת התאמת החוק האמריקאי לתיעוד שבעל-פה ובבעיות שונות הכרוכות בהכפפת התיעוד שבעל פה לועדות הבחינה המוסדיות ראו: Linda Shopes, "Human Subjects and IRB Review: Oral History, Human Subjects, and Institutional Review Boards," in The Oral History Association Web Site.
12. המאמר. רב-שיח מעניין בנושא ניתן למצוא בגיליון מרץ 2007 של כתב העת *Perspectives*, המהווה את הבמה המרכזית לדיון בדיסציפלינה ההיסטורית בארצות הברית: <http://www.historians.org/perspectives/issues/2007/0703/index.cfm>.
13. השימוש באתר מוגבל לחוקרים המשתתפים לועדות הבחינה המוסדיות המסונפות לתכנית באמצעות סיסמא המוקצית לכל חוקר.
14. ללשון החוק העוסק בוועדות הבדיקה המוסדיות (45 CFR 46) בגרסתו המקוונת ראו: <http://www.hhs.gov/ohrp/humansubjects/guidance/45cfr46.htm>; לנוסח עברי של הצהרת הלסינקי מתוך תקנות בריאות העם (ניסויים בבני אדם) התשמ"א - 1980 ראו אתר ועדת הלסינקי בבית החולים שיבא: <http://research.sheba.co.il/6>; לדו"ח בלמונט ראו: <http://www.hhs.gov/ohrp/humansubjects/guidance/belmont.htm>.
15. "[A] systematic investigation, including research development, testing and evaluation, designated to develop or contribute to generalizable knowledge." 45 CFR 46, Sec. 46.102.
16. "[A] living individual about whom an investigator [...] conducting research obtains 1) [d]ata through intervention or interaction with the individual, or 2) [i]dentifiable private information." 45 CFR 46, Sec. 46.102
17. למידע אודות הסכמים בינלאומיים ראו אתר המשרד להגנה על מחקר במושאי מחקר אנושיים בכתובת: <http://www.hhs.gov/ohrp/international/index.html#NatIPol>. קישור למסמך המרכז דרישות לאומיות שונות ראו קישור תחת הכותרת Compilation of National Policies באותו העמוד.
18. באופן רשמי רק מימון ממספר מצומצם של סוכנויות פדראליות מחייב עמידה בכללי 45 CFR 46. בפועל, לעומת זאת, כמעט כל האוניברסיטאות ממומנות בצורה חלקית על ידי לפחות אחת מהסוכנויות הללו וכן ועדות בחינה מוסדיות נוטות ליישם את הכללים הקבועים בחוק גם למחקרים שמימנם שונה.
19. לנוהל קבלת אישור שמירת חיסיון ראו: <http://grants.nih.gov/grants/policy/coc/index.htm>

יהודים בצל הטרור בארגנטינה 1976-1983: אוסף הראיונות של גבריאלה לוטרשטיין ז"ל

אברהם ברגיל *

האוסף יהיה חלק מן המדור לתיעוד בעל פה של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית

עידן האימה ומחקרו

משטר האימים של השלטון הצבאי ששלט בארגנטינה בשנים אלה ידוע לשימצה. מה שפחות ידוע ומוכר רק באופן חלקי זה הצד היהודי והישראלי של הטרגדיה. הכת הצבאית הנהיגה משטר של פחד שביטויו הבולט היה טרור ממלכתי אכזרי ורחב היקף, ותוצאותיו האיומות גרמו לאלפים רבים של קורבנות. בנתונים של הוועדה הממלכתית שחקרה את בעיית האנשים שנרצחו על ידי הדיקטטורה הצבאית (CONADEP), לאחר חזרת הדמוקרטיה נרשמו כ-9,000 שמות של קורבנות אם כי המספר גבוה בהרבה. ארגונים שונים טוענים שמספרם מגיע עד ל-30,000!

המספר המדויק טרם נקבע, אבל מימדי הזוועה מחרידים. ברור שקביעה מדויקת יותר של מספר הקורבנות לא תשנה במאומה מציאות עגומה זאת. מרבית הקורבנות, כפי שכוננו: "הנעלמים" - Desaparecidos – כלומר אנשים שנלקחו בכוח, נעצרו ללא צו משפטי, מאסרם הוכחש, ועצם החזקתם במקום כלשהו נשלל. אנשים אלה נרצחו מבלי להשאיר רישומים או עקבות ורב ביניהם חלקם של היהודים.

באותן שנים הקהילה היהודית בארגנטינה מנתה לכל היותר כ-265,000 נפש, ב זמן שאוכלוסיית המדינה הגיעה ל-25 מיליון תושבים, כלומר הקהילה היהודית הוותה כ-1% מאוכלוסיית המדינה. מספר הנפגעים היהודים, אף הוא לא נקבע במדויק, אבל נע בין 1,100, לפי קביעתה של הוועדה הממלכתית האמורה, עד ל-2,000 נפש ואף יותר לפי מקורות אחרים. טענה נפוצה היא שהיהודים שנעצרו לא נלקחו בגין יהדותם אלא על רקע חשד של פעילות חתרנית, אולם לאחר מאסרם הם היו קורבנות של אנטישמיות, אבל גם טיעון זה דורש ליבון והעמקה. מה שאיננו מוטל בספק – בלי קשר לרקע למאסרם - שהיהודים הינם לפחות כ-10% מכלל הקורבנות.

די בנתונים אלו כדי להעלות שאלות קשות מאוד: מדוע כה רב מספרם של הקורבנות היהודים? מה הייתה השפעתה של עובדה זו על חיי הקהילה היהודית? כיצד פעלו המנהיגות המקומית, הארגונים היהודים העולמיים, מדינת ישראל אל מול הזוועה או ליתר דיוק, כאשר החלו להיוודע מימדי האסון? (הרי המשטר פעל בחשאיות, בהכחשה ובהטעיה, והמימדים האמיתיים נודעו באיחור רב).

רבים המחקרים שניסו להתמודד עם הבעיות החמורות שהותיר קיומו של המשטר הצבאי ובעקבותיהם ראו אור פירסומים שונים ומגוונים. מה מתוך כל אלה אנו יודעים ולמדים על ההיבט היהודי? אכן התפרסמו ספרים ומאמרים, נערכו דיונים וכנסים שונים, אבל האמת הפשוטה היא, שבסופו של דבר אנו יודעים מעט מאוד על כך. לאחר 26 שנה מאז השלטון הצבאי התחלף, קשה מאוד להתמודד עם העובדה שאנו במצב של מחסור בולט בכל מה שנוגע לחומר הארכיוני שברשותנו. לא רק שקשה למצוא אותו, לעיתים נראה שהדרך אליו חסומה, או שהוא נעלם, אבד או שאיננו מסודר. נציין שנחקקו תקנות כבר ב-2003, בהם השלטון הארגנטינאי הדמוקרטי הכריז על חיוניות חשיפת המידע, על הצורך לגישה חופשית אליו, על כך שהמידע חייב להיות שקוף, אבל באופן מעשי זה לא קידם בהרבה את העניינים. אם מחד עומדות עובדות לא נעימות אלה, הרי שמאידך יש קושי שדווקא נובע מעניין חיובי הרבה יותר. כיום מערכת המשפט משקיעה מאמצים גדולים להביא לדין ולמשפט את האחראים לזוועות, החל ב"גדולים"

דרך דרגי הביניים וכלה ב"קטנים". העבודה מתמקדת במספר מוגדר של גופים צבאיים שנקטו בשיטות רצח ועינויים אכזריים ברחבי המדינה ולצורך הבירור המשפטי הנאות והממצה "מופקעים" חומרים רבים מכל שימוש אחר מלבד הליך המשפטי, זאת עד לסיום כל המשפטים.

חשיבות התיעוד בעל-פה

כאמור מחקרים מתבצעים חרף הקשיים, ופרסומים מופיעים בתדירות גוברת ויחד עם זאת רבים "החללים" "החורים" במידע. לנוכח חוסר האפשרות לאיתור המסמכים הכתובים הולכים ומתרבים המאמצים לתעד את התקופה בעזרת המכשיר המוכר, החיוני, והחביב לנו כל כך, עדויות של אישים וגורמים שונים שהיו מרכזיים באירועים, דהיינו תיעוד בעל-פה. מה שנוגע לצד היהודי הוא לוקה בחסר הן במחקרים והן בפרסומים. ארגון הגג של יהדות ארגנטינה, DAIA, עשה ניסיונות שונים של מחקר עצמי במספר הזדמנויות, האחרונה שבהן דרך הקמת ועדה לבירור פעילויות הארגון בין השנים 1976-1983 - ועדה שקמה ב-2001, פעילותה לא צלחה וכעבור קצת יותר משנה היא התפזרה. ובכל זאת בעקבותיה קם מרכז לדוקומנטציה על התקופה, שבמרכזו מפעל תיעוד בעל-פה, בו נאספו קרוב ל-60 עדויות שנגבו מאסירים לשעבר, בני משפחה של הקורבנות, מנהיגי קהילה ואחרים. באירגונים כמו Memoria Abierta (זיכרון גלוי) ומוסדות אחרים דומים שייעודם הוא זיכרון והנצחה, ניגבו עדויות לא מעטות של בני משפחה של הקורבנות כולל יהודים.

בארץ פעל מראשית שנות ה-90 פרוייקט: "הקורבנות היהודים של המשטר הצבאי בארגנטינה 1976-1983 ופעילותם של הארגונים היהודים וישראל" במסגרת המדור ליהדות אמריקה הלטינית של המכון ליהדות זמננו. ייחודו של האוסף הזה הוא שמלבד עדויותיהם של הקורבנות, בני משפחה, קומץ פעילים ועסקנים מקומיים, רואיינו בשיטתיות אישים ישראלים ידועי שם כגון חברי כנסת, דיפלומטים, אנשי משרד החוץ שפעלו בארגנטינה או שהם בקשר עמה ושליחי הסוכנות היהודית וההסתדרות הציונית העולמית. מלבד זאת בשנה האחרונה נעשה מאמץ מיוחד לראיין, ככל שניתן, את מנהיגי הקהילה של אותם הימים, שלמזלנו הם עוד עמנו. עם השלמת פענוח הקלטות ותמלולן ושילוב הראיונות בארכיון, יעמדו לרשות המתעניינים יותר מ-75 ראיונות וכך יקבל הפרוייקט מעמד איכותי וכמותי הראוי לציון.

במה מעשיר אוסף גבריאלה לוטרשטיין ז"ל את הארכיון לתיעוד בעל-פה של יהדות זמננו

למחקרים ולתיעוד שתוארו עד כה עומד להתווסף אוסף של 178 ראיונות שנגבו מ-135 אנשים, תוצרת עבודתה האישית של העלמה גבריאלה לוטרשטיין ז"ל, שבמאמץ שאין לו כמעט אח ורע אספה באופן אישי, בעבודה סייפית ועצומה בין השנים 2001-1996 את הראיונות האמורים. באיסוף העדויות מורגשת מסירותה ומקצועיותה שהובילו אותה לעבור בארגנטינה לכל אורכה ורוחבה ולנסוע גם לארה"ב ולישראל. רוב מניינו של האוסף מתרכז ביהודים. כמחציתו מוקדש לעדויותיהן של משפחות הקורבנות: הורים, אחים, סבים, סבתות, ילדים וכו' ולעצורים ואסירים פוליטיים לשעבר. מלבדם היא ראינה מנהיגים יהודים בעיר הבירה ובערי שדה שונות, שליחים ודיפלומטים ישראלים, עיתונאים ופעילי זכויות אדם. חלק מן הראיונות הם **בלעדיים**, ייחודיים ואיכותיים וכוללים בין היתר שמות כגון: יצחק שמיר - ראש ממשלת ישראל, ח"כ גאולה כהן, איש הליגה למניעת השמצה - הרב מורטון רוזנטל, מנהיגי ה-DAIA שהלכו כבר לעולמם כגון: נ.רזניצקי, מ.קמחי וג.פייגון. האוסף כולל ראיון עם נעמי מאיר, רעייתו של הרב מרשל מאיר זצ"ל, עדות סוכן נשק שייצג את התעשייה הצבאית בארגנטינה וכו'. חלק מראיונות אלה מביאים עדויות, סיפורים והתרחשויות שטרם נודעו ומהווים ללא צל של ספק חומר היסטורי ייחודי לכל חוקר המתעניין בתקופה ושופכים אור ומבהירים את ההתפתחויות ואת הבנתם. כל הקלטות שבאוסף עברו תהליך של דיגיטציה ותמלול. וכעת בעיצומה עבודת הכנת התקצירים (abstracts), מפתח השמות ומושגים וכו', שיאפשרו את שילובו בקטלוג של המדור. אנו מקווים שבשלב מאוחר יותר יוקם אתר אינטרנט, שהגישה אליו תאפשר קריאת הראיונות במלואם.

על גבריאלה ז"ל ועל תרומת הוריה אסתר וישראל לוטרשטיין, יבל"א

גבריאלה נולדה בארגנטינה ב-1970. היא התחנכה בבתי ספר יהודים ולאחר מכן למדה עיתונאות ותקשורת באוניברסיטת בואנוס-אייירס. במרץ 1996, לאחר שהשתתפה בעצרת לציון 20 שנה להפיכה הצבאית, חשה שעלייה לברר באופן יסודי את חלקם של היהודים בזוועות המשטר הצבאי. בקדחתנות ובהתמדה פתחה מעין מפעל אישי לתייעוד בעל פה, שכפי שהזכרתי נמשך כ-5 שנים. במהלכו היא הייתה מעורה בו כולה והושפעה ממנו עמוקות גם רגשית וגם נפשית. העדויות הנוראות על הנעלמים, העינויים של העצירים, העדויות של בני משפחה שאיבדו את יקיריהם - בקיצור כל הסיפורים הקשים - הביאו אותה למצב של שבירה נפשית, עד כדי כך שכעבור זמן לא רב לקטה במחלה ממארת חריפה בשנת 2004. במשך שנתיים היא נאבקה באופן עיקש במחלה ובסופו של דבר הוכרעה והלכה לעולמה בדמי ימיה והיא רק בת 36.

על סמך ראיונותיה הכינה גבריאלה ספר מעניין ומקיף על הנושא :

Los Judíos Bajo el Terror - Argentina 1976-1983. לפני כשנתיים ביקר במכון ליהדות זמננו אביה, ישראל לוטרשטיין, אשר סיפר לפרופ' חיים אבני (אז ראש מדור אמל"ט של המכון), לד"ר לאונרדו סנקמן, חוקר בכיר ולי על האוסף ועל כתב היד. בהמשך יצרנו קשר עימו ועם רעייתו אסתר וזכינו לאזון קשבת, לרוחב לב ולנכונות אמיצה להתגבר על קשיים רגשיים לא פשוטים. כל אלה אפשרו את העברת החומר למכון ליהדות זמננו במטרה לשלבו במדור לתייעוד בעל-פה. כמו כן קיבלנו לאחרונה עותקים מכתב היד שהוכן ונערך כספר (בספרדית). המדור עוסק כעת בהפצת הספר בארץ, חינוך אין כסף לכל המתעניין (נא לפנות ל-ohd@savion.huji.ac.il).

לא ניתן לסיים סקירה קצרה זאת בלי להביע רגשי הוקרה ותודה עמוקים לאסתר וישראל לוטרשטיין על תרומתם הנדיבה של אוסף הראיונות. אנו תקווה שכך ננציח את זכרה של גבריאלה בדרך שתוסיף לתרום לאורך זמן לכל המתעניין והחוקר את הנושא

* אברהם ברגיל הוא חוקר במדור לתייעוד בעל פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים

שכונת שפירא

אסופת הסיפורים הראשונה של חוג סיפורי השכונה ראתה אור בשנת 2005 כחוברת שנקראה **שפירא**. **שכונה מהסיפורים**, עורכים: יוסי גרנובסקי ואיתי סראג'. ארבע שנים לאחר מכן יצא לאור הספר **לא ביפו ולא בתל אביב, סיפורים, עדויות ותעודות משכונת שפירא**, עורכים: מוקי צור ושרון רוטברד, בינ"ה והוצאת בבל, תשס"ט, 2009.

שבת של כדורגל

שמוליק שמשי
(מתוך: לא ביפו ולא בתל אביב)

בשנות הארבעים המאוחרות, בהיותנו בגיל בר-מצווה, לא הייתה לנו היכולת להמשיך בלימודים, וכמובן גם לא האפשרות להשקיע במיוחד בתעסוקה או בבילויים.

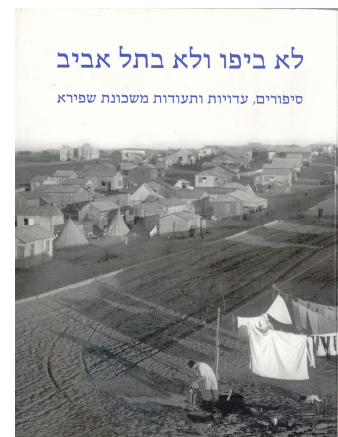
ומה כן יכולנו לעשות? חלק מהנערים היו ב'צופי דגל ציון' ברחוב לוויןסקי. עם הצופים יצאנו לטיולים להר נפוליאון או לשבע טחנות, והיו גם משחקי אגוזים, בניית טיירות ממקלות של בוסים ומשחקי פורפורה, וגם משחק של הכרת רחובות בתל אביב. המשחק התנהל כך: יוצאים לסיור בעיר, לומדים את שמות הרחובות. חוזרים לשכונה ומתחילים לעשות לילדים, שלא השתתפו בסיור, מבחני ידע. ואכן כנערים הלכנו הרבה ברגל והיינו תמיד בפעולה, אבל המפגש השכונתי הגדול ביותר היה משחק הכדורגל.

לנערים של השכונות שפירא, העובד ואחר כך קריית שלום היו שני מגרשים. מגרש אחד היה בהמשך רחוב בר יוחאי פינת רחוב העלייה (היום שוקן) ונקרא *מגרש התמרים*. הוא היה על גבעה שהיו בה גם עצי תמר מעטים.

במגרש הזה שיחקנו באמצע השבוע, ובו נערכו תחרויות שכונתיות, וכן בין יהודים לערבים שגרו באזור הכנסייה הרוסית. על פי רוב שיחקנו בנעליים קרועות או בחלקי נעליים, ולא פעם היו מלחמות על מי יתפוס את המגרש ראשון. לשם כך נשלחו שליחים כדי לקבוע עובדה בשטח ולהשתלט על המגרש. המתח במשחקים היה גבוה והמלחמה על הכדור והניצחון היו גבוהים...

המגרש השני היה המגרש של *גדנ"ע יהודה*, הנמצא ברחוב קיבוץ גלויות פינת שדרות הר ציון. זה היה מגרש מאורגן, ולא כל אחד יכול היה לשחק בו. מגרש הגדנ"ע נוהל על ידי משוגע-לדבר בשם שוני. שוני היה אדם מיוחד שטיפל בבני נוער, הייתה לו מודעות לצרכים שלהם. הוא ניסה להרחיק אותם מהרחוב וממעשי שובבות, והיו לו מספר קבוצות נוער מאורגנות.

לשוני היה מחסן ברחוב צ'לנוב... למעשה זו הייתה דירה עזובה, שנמסרה לשוני למטרה החשובה שהוא ניהל. המחסן היה גם מקום המפגש לפני היציאה למשחק. כאן לבשו את בגדי המשחק והנעליים, ובגאווה לא מוסתרת צעדו לעבר המגרש. שוני היה דמות שכולם אהבו והעריכו את מסירותו לעניין (אז לא קיבלו משכורת).

והעניין לא היה כל כך פשוט. בשבת בשעה שמונה בבוקר התחיל מרתון משחקים. באו קבוצות מכל האזור, לכל שתי קבוצות נקבע באיזו שעה הן משחקות, וכמובן שלכולם הייתה תלבושת, והיו שופטים. הכל לפי הספר. המגרש לא היה מגודר אז (היום הוא מגודר), וכל השכונה ידעה שבשבת מתקיימים משחקים והמגרש הפך למקום מפגש לכל תושבי השכונה. כל קבוצה והאזהדים שלה, הורים וילדים כולל נשים ואחיות באו והקיפו את המגרש, ויום שבת הפך ליום של כדורגל. לא היו במגרש מושבים ומי שרצה לנוח הביא מהבית שרפרף או שישב על גזע של עץ. האמת שלא באנו רק לראות כדורגל, באנו גם לפגוש מכרים וחברים שלא פגשנו כל השבוע...

וכך במשך שנים, משבת לשבת, נמשכו המפגשים במגרש. תמיד ראינו את שוני שולט במצב, מכין את הנערים ומעודד אותם לנצח, ואז במשך כל השבוע הם היו גיבורי השכונה... מהילדים הקטנים ומהמגרש הצנוע יצאו שחקני כדורגל כמו שחקנים של קבוצת הכוח שהגיעו לליגה הלאומית הגבוהה.

בשנות הארבעים, סוף רחוב חובות הלבבות פינת רחוב חכמי אתונה היה הגבול שמעבר לו גרו ערבים. הרוכלים הערבים והערביות עברו ברחובות השכונה והציעו תפוזים, חלב, וכדומה לתושבים היהודים של השכונה. הם עברו עם חמור ועליו שקי תפוזים, ומכרו אותם במחיר זול מאד שנמדד במילים. קנינו שק תפוזים וחלב בקנקנים שהנחנו ריקים בפתח הבית מבעוד מועד, וכאשר הגיעו הערבים היו ממלאים אותם חלב, מקבלים את התשלום וממשיכים הלאה. באווירה כזאת לא קשה להבין את הקשר עם הנערים הערבים שהיו בדרום השכונה, ובעיקר באזור הכנסייה הרוסית שהיה מלא פרדסים, וחיו בו התושבים הערבים.

הם היו מגיעים למגרש התמרים ומנסים להשתלב במשחק. אם היו חסרים שחקנים הם היו מצטרפים לאחת מהקבוצות. בעיקרון, היהודים שגרו ליד המגרש היו יותר דומיננטים. אבל מדי פעם, על מנת לגוון, היינו קובעים משחקים בין הילדים היהודים והערבים. כמו לנו גם להם לא היה ציוד מושלם למשחק ולא פעם הם באו עם נעליים קרועות ומלאות מסמרים. בתנאים אלה שיחקנו... היינו בני 12-14 והפסד או ניצחון לא הביאו לניתוק כי היחסים היו די סבירים וכך זה נמשך עד למלחמת העצמאות בשנת 1948.

הביאה לדפוס: י.רייפן

שב"כ מפא"י – מציאות או דמיון אילן שטייר

לפני יותר משנתיים, בתיווכו של חבר משותף, נקראתי לפגוש את מוריס בן-שושן, איש עכו. מאז קיימתי עם מוריס למעלה מעשר פגישות ראיון ושיחות טלפון שבהן חזרתי ושאלתי על פרטים ופרטי פרטים בסיפור חייו המרתק.

למרות הספקות הלא מעטים שסיפוריו העלו אצלי ואצל שומעים נוספים לפניי, במשך התחקיר שערכתי על מוריס בן-שושן נמצאו תמיד אימותים וראיות, או לפחות ראיות לכאורה, לכל ה'מעשיות' שסיפר. תמיד? ליתר דיוק כמעט תמיד...

מוריס נולד באמצע שנות העשרים של המאה הקודמת בעיירה תאורייר (Taourirt), במחוז אוג'דה (Oujda) שבמזרח מרוקו. הוא היה בן זקוניו של סוחר יהודי, ומוריס עצמו היה עתיד להיות לסוחר בן סוחר. ואולם קורות העתים ואופיו של מוריס, אופי שירש במידה רבה מאביו, לא נתנו לחייו להתנהל על מי מנוחות. ב-1948 בהיותו כבר נשוי ואב לילדה, התעקש מוריס לעלות לארץ-ישראל, הספיק להיות מהמתיישבים הראשונים שהגיעו לעכו לאחר שנפלה בידי כוחות צה"ל ומלוחמי הפלמ"ח בנגב במחצית השנייה של מלחמת העצמאות.

אחרי שחרורו משירות חובה חזר מוריס לעכו ולצד השתלבותו בחיי משפחה ועבודה סדירים החל בפעילות ציבורית ופוליטית שהלכה, הסתעפה והתרחבה מהמישור המקומי והסקטוריאלי למישור הארצי של הפוליטיקה הפרלמנטרית במדינת ישראל.

אחד השיאים של פעילותו היה הצלחתו של מוריס בבחירות למועצת פועלי עכו במאי 1959, הצלחה שבעקבותיה החליט לרוץ ברשימה ארצית-עדתית לבחירות לכנסת הרביעית בנובמבר 1959. רשימת 'בלתי תלויים' שסימנה היה ר"ט צברה באותם הימים, הימים שאחרי מאורעות ואדי סאליב ופריחתן של רשימות עדתיות, הצלחה מבוטלת בלבד. ואולם נראה כי התופעה כולה ויכולתו האישית של מוריס בפרט הדאיגו מישוהו בחלונות הגבוהים...

בין שתי מערכות הבחירות הללו, בעת שמוריס שימש אח בבית החולים הממשלתי בעכו, הוא הוזמן לפי עדותו לשיחה אישית עם מנהל המוסד, ובשיחה זו התבקש להתייצב לפגישה בלתי מוסברת בתחנת אוטובוס מבודדת מחוץ לעיר. מוריס לא התייצב במועד שנקבע לו, ולמחרת נקרא למנהל וזה הזהיר אותו כי אם באותו היום לא יתייצב לפגישה במקום ובשעה שנקבעו, תרחף סכנת פיטורין מעל ראשו.

מוריס שהבין, או לפחות חש, בסכנה המתרגשת ובה עליו, נערך כראוי למעמד. הוא הזהיר את חבריו לפעילות הפוליטית בעכו מפני היעדרותו הצפויה משום שחשש שהיעדרות פתאומית תהיה קשה עוד יותר להסבר בדיעבד. הפעם הגיע לפגישה במועד, ולאחר דין ודברים עם האלמוני הסכים להצטרף אליו לנסיעה צפונה, נסיעה שהסתיימה בחנייה על דרך עפר במקום חשוך אי שם ליד ראש הנקרה, או סמוך לגבול לבנון, כך על פי עדותו של מוריס.

אך ההפתעה לא הייתה שלמה עד שהאדם שאירח את מוריס במכוניתו הטיח במוריס האשמות בריגול נגד ישראל לטובת מדינות ערב. הוא חיזק את טיעונו בפרסומים מהעיתונות הערבית שיצאו באותה תקופה על התארגנותו הפוליטית של מוריס נגד ההגמוניה של בן-גוריון ושלטון מפא"י.

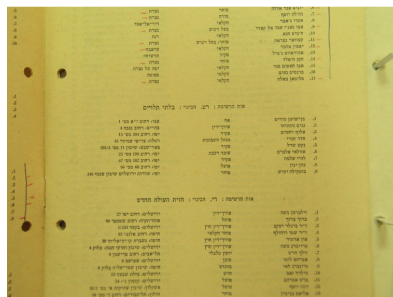
חקירה במתכונת זו חזרה על עצמה, לדבריו של מוריס, גם בימים הבאים, ומוריס התמיד בסירובו להודות בהאשמות. במהלך החקירה הוצג למוריס גם תיק תצלומים של בני משפחתו שנותרו במרוקו. תצלומים שלא הכיר ולא ראה לפני אותו מעמד או לאחריו. מוריס היה שמח לראות שוב את התצלומים, אך כמובן שלא היה לו, ואין לו עד היום, כל מושג כיצד הגיעו לידיו של האיש שחקר אותו ומה עלה בגורלם של התצלומים אחרי אותו מעמד. בחקירה טען החוקר נגד מוריס את הטענה הזאת: "אתה ממשפחה טובה כל כך, מכובדת כל כך, למה אתה עושה את הדברים הללו...?"

ומשהבין החוקר כי לא יזכה בהודאה, מספר מוריס, שלף החוקר קלף נוסף: "למה אתה פועל נגד מפא"י, למה אינך מקבל את המרות...". בזיכרונו של מוריס נחרת האירוע כניסיון אחד מרבים להסיט אותו מדרכו הפוליטית, לקנות את לבו ולהדיח אותו מפעילות ציבורית עצמאית בטוב או ברע. החוקר נעלם, מוריס ניסה לאתרו בעקבות רמזים שהיו לו, אך לא העלה דבר. האם היה החוקר נציג מפא"י או שמא מפא"י רק הזמינה את החקירה אך ביצע אותה גורם ממלכתי אחר? ספק אם אי פעם יזכה מוריס לדעת.

מן הסתם לא נמצא לסיפור זה תמיכה ישירה בארכיון כלשהו. אלו הם פרטי מידע שרק התיעוד בעל-פה יכול להעלות על פני השטח, לפחות עד השלב שנוכל כולנו ליהנות מחופש המידע בעיון בארכיונים ולצפות במידע שארגונים גלויים וסמויים בארץ אוספים עלינו. עם זאת, בארכיון מפא"י בבית ברל נמצאו רמזים מפורשים לתשומת הלב שהקדישה מפא"י באותה עת לתופעה כולה, לרשימת 'בלתי תלויים' ולמוריס בן-שושן במיוחד. ואם לא די בכך, ניסיתי למצוא את חבריו של מוריס לרשימה לכנסת והאחד שמצאתי השיח להפתעתי לפי תומו וסיפר על חוויה דומה שחווה בהיותו עובד חברת 'מקורות'. לאחר פעילות פוליטית ציבורית שהתמשכה באחד הלילות נמנם על שולחן עבודתו וכשהקיץ מצא שני אנשים זרים בחדרו. הם שאלו אותו שאלות על פעילותו, הפצירו בו לחדול מפעילותו הנוכחית והשפיעו עליו לבחור בדרך אחרת, בדרכה של מפא"י. צירוף מקרים? דמיון מזרחי? הגזמה? אני אינני יודע.

סיפור זה ועלילותיו של מוריס בן-שושן כולן יפורסמו בקרוב בספרו: **ממרוקו לעכו ומה שביניהם – מוריס בן-שושן סיפור חיים**. הספר יראה אור בהוצאת 'עושים היסטוריה' בראשית שנת 2010.

Ilan@makinghistory.co.il

לוח מודעות

יום העיון השנתי של האגודה לתיעוד בעל פה מוקדש השנה ל"100 שנות תל אביב בראי התיעוד בעל פה". יום העיון מתקיים בשיתוף עם בינה והמדור לתיעוד בעל פה של המכון ליהדות זמננו, והוא נערך ב-1.12.2009 במתנ"ס שכונת שפירא. בין המרצים: שי פרקש, ד"ר ניר מן, פרופ' יעל קציר ומוקי צור.

הקורס לתיעוד בעל פה לשנת תשס"ט התקיים באוניברסיטה העברית בשיתוף עם מכון בן צבי והוקדש לנושא יהדות אירן.

איגוד הארכיונאים מקיים פעולות שונות בנושא חומרים אודיו-ויזואליים. בדצמבר 2009 ייפתח קורס על יסודות הארכיונאות, ב-12.1.2010 יתקיים יום עיון על ניהול ידע ומידע, ב-10.3.2010 יתקיים יום הרליץ על הסרט הדוקומנטרי ויתקיים קורס על היבטים משפטים בארכיונאות. לפרטים ולקבלת מידע על אירועים נוספים היכנסו לאתר איגוד הארכיונאים.

http://www.archives.org.il/content_page_75.html

המעוניינים לפרסם במסגרת התיעודון הבא, כתבה, ידיעה או מודעה בנושא התיעוד בעל-פה מתבקשים לשלוח את החומר למערכת התיעודון.

אנו מזמינים אתכם להצטרף לאגודה או לחדש את המינוי שלכם באמצעות תשלום דמי חבר בסך 50 ₪ לשנת 2010.
המחאות יש לרשום לפקודת "אגודה ישראלית לתיעוד בעל-פה" ולשלוח למדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905.
יש להוסיף פרטים אישיים בכתב ברור (שם ושם משפחה, כתובת פרטית, כתובת בעבודה, טלפון דואר אלקטרוני).